

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

БІЛОКІНЬ РУСЛАН МИХАЙЛОВИЧ

УДК 343.13(477)

**КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ:
НАУКОВІ ТА ПРАВОВІ ОСНОВИ**

12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора
юридичних наук**

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національній академії внутрішніх справ,
Міністерство внутрішніх справ України

Науковий консультант доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Удалова Лариса Давидівна,
Національна академія внутрішніх справ,
директор інституту післядипломної освіти

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор

Власова Ганна Петрівна,
ПВНЗ «Європейський університет»,
завідувач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики

доктор юридичних наук, професор

Назаров Віктор Володимирович,
Академія адвокатури України,
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник

Сергєєва Діана Борисівна,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри правосуддя юридичного факультету

Захист відбудеться 16 березня 2018 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 26.007.05 у Національній академії внутрішніх справ за адресою:
ДП–680, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії
внутрішніх справ за адресою: ДП–680, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

Автореферат розісланий 14 лютого 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Д.О. Савицький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Досягнення завдань кримінального провадження залежить від ефективності функціонування органів досудового розслідування, прокуратури та суду. Гарантією ефективності такої діяльності є виконання кримінальних процесуальних обов'язків всіма учасниками кримінального провадження. Втім, відповідно до «Загальних показників стану здійснення судочинства в Україні у I півріччі та упродовж 9 місяців 2017 року» за невиконання кримінальних процесуальних обов'язків суди застосували накладення грошового стягнення 438 разів, винесли 5,08 тис. ухвал про привід свідка (2,2 тис. з яких не було виконано), 10,5 тис. ухвали про привід обвинуваченого (5,2 тис. з яких не було виконано)¹.

Невиконання кримінальних процесуальних обов'язків учасниками кримінального провадження унеможливорює досягнення завдань кримінального провадження, що, в свою чергу, зумовлює невдоволеність суспільства результатами діяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду, породжує зневіру у справедливість та законність. Тому, хоча кримінальне процесуальне право і призначене для забезпечення реалізації кримінально-правової відповідальності, воно також потребує охорони від невиконання чи неналежного виконання процесуальних обов'язків всіма учасниками кримінального провадження.

Серед заходів, що забезпечують належну реалізацію кримінальних процесуальних норм, особливе місце займає кримінально-процесуальна відповідальність, яка є необхідним елементом механізму дії кримінального процесуального права. Адже ефективність кримінального процесуального законодавства залежить не лише від досконалості кримінальних процесуальних норм, а й від того, як ці норми застосовують чи реалізують учасники кримінального провадження.

Тому дослідження кримінально-процесуальної відповідальності має зайняти одне з центральних місць у теорії кримінального процесу.

Так, проблема кримінально-процесуальної відповідальності вперше привернула увагу науковців-процесуалістів у 70-х роках XX сторіччя та досліджувалася в працях Г.М. Ветрової, А.Я. Дубинського, П.С. Елькінд, З.З. Зінатуліна, З.Ф. Ковріги, В.М. Корнукова, Ф.М. Кудіна, Я.О. Мотовиловкера, І.Л. Петрухіна, М.С. Строговича, Г.Ж. Сулейменової, Н.О. Чечіної. Варто зауважити, що роботи цих вчених заклали фундамент подальшого наукового дослідження кримінально-процесуальної відповідальності.

Багато фундаментальних праць вітчизняних та зарубіжних учених тим чи іншим чином торкалися питань кримінально-процесуальної відповідальності. Значний внесок у вирішення цієї проблеми зробили: Ю.П. Аленін, О.В. Андрушко, І.В. Бабій, А.А. Благодир, Д.Л. Василенко, Г.П. Власова,

¹ Загальні показники стану здійснення судочинства в Україні у I півріччі та упродовж 9 місяців 2017 року. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/F137F88C3D532965C22581D4003A6158](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/F137F88C3D532965C22581D4003A6158)

Л.В. Гаврилюк, І.В. Гловюк, Ю.М. Грошевий, Н.С. Карпов, О.В. Капліна, Л.М. Лобойко, Т.О. Лоскутов, В.Т. Маляренко, Л.М. Москвич, А.В. Мурзановська, В.В. Назаров, В.Т. Нор, О.М. Овчаренко, А.М. Падалка, М.А. Погорецький, В.В. Рожнова, Д.Б. Сергєєва, С.М. Смоков, С.М. Стахівський, О.Ю. Татаров, Е.Є. Томін, В.М. Тertiшник, Л.Д. Удалова, О.Ю. Хабло, А.Я. Хитра, В.Д. Чабанюк, А.О. Штанько, О.Г. Шило, М.Є. Шумило та ін.

А також вчені, які досліджували проблему відповідальності в цілому та зокрема процесуальну відповідальність як на загально-теоретичному рівні, так і в інших галузях права, а саме: І.А. Безклубий, С.М. Братусь, Є.В. Васьковський, М.В. Вітрук, І.О. Галаган, В.М. Горшенєв, О.С. Іоффе, М.І. Козюбра, О.В. Кузьменко, І.М. Лукіна, О.Е. Лейст, Д.А. Липинський, П.О. Недбайло, А.О. Осауленко, Т.Т. Полянський, П.М. Рабінович, І.О. Ребане, О.Ф. Скакун, І.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин, Р.Л. Хачатуров, А.С. Шабуров та ін.

Відзначаючи теоретичну та практичну значущість праць згаданих учених, варто зауважити, що вони не містять комплексного вивчення питань кримінально-процесуальної відповідальності, а тому цей інститут на сьогоднішній день є не достатньо дослідженим. Серед науковців ведуться дискусії як щодо розуміння сутності кримінально-процесуальної відповідальності, так і щодо інших принципових питань, зокрема: форм відповідальності, суб'єктів відповідальності, заходів примусового характеру та санкцій, які застосовуються, тощо.

А тому існує необхідність комплексного наукового дослідження проблеми кримінально-процесуальної відповідальності та розроблення пропозицій щодо вдосконалення процесуальної форми застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, затвердженої Указом Президента України від 20 травня 2015 р., Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015, Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015, Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р, Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років (наказ МВС України від 16 березня 2015 р. № 275), планів проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ на 2015–2017 роки. Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 24 червня 2014 р. (протокол № 14).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є формування концепції кримінально-процесуальної відповідальності, розроблення наукових та правових основ інституту кримінально-процесуальної відповідальності, спрямованих на удосконалення положень Кримінального

процесуального кодексу (КПК) України як нормативного підґрунтя реалізації кримінально-процесуальної відповідальності.

Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких *задач*:

- прослідкувати генезу законодавства та наукових поглядів щодо розуміння сутності кримінально-процесуальної відповідальності;
- визначити концептуальний підхід до розуміння сутності кримінально-процесуальної відповідальності;
- розкрити співвідношення заходів примусу та відповідальності у кримінальному провадженні;
- визначити суб'єктів кримінально-процесуальної відповідальності;
- з'ясувати місце кримінально-процесуальної відповідальності в системі юридичної відповідальності та розробити її класифікацію;
- визначити та розкрити підстави кримінально-процесуальної відповідальності;
- охарактеризувати грошове стягнення як основний захід кримінально-процесуальної відповідальності та визначити перспективи вдосконалення його правового регулювання;
- висвітлити відшкодування процесуальних витрат як захід кримінально-процесуальної відповідальності;
- розкрити зміст зміни запобіжного заходу на більш суворий як заходу кримінально-процесуальної відповідальності;
- визначити та охарактеризувати відповідальність учасників кримінального провадження за порушення порядку у залі судового засідання.

Об'єкт дослідження – правовідносини, що виникають розвиваються та припиняються під час застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності.

Предмет дослідження – кримінально-процесуальна відповідальність: наукові та правові основи.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є сукупність прийомів, засобів і способів наукового пізнання сутності та змісту правових явищ. Під час проведення дослідження застосовувались як загальнонаукові методи (спостереження, опису, порівняння, класифікації) з метою виявлення закономірностей, що характеризують кримінально-процесуальну відповідальність (розділи 1–5), так і спеціальні методи, зокрема: *історико-правовий* – для дослідження генезису законодавства щодо регламентації кримінально-процесуальної відповідальності та розкриття поглядів учених різних часів на проблеми, що стосуються предмета дослідження (підрозділи 1.1, 1.2, 3.2, 4.1, 4.2); *системно-структурний* – для концептуального аналізу інституту юридичної відповідальності, з'ясування сутності кримінально-процесуальної відповідальності, її місця в системі юридичної відповідальності та класифікації на підставі різних критеріїв (підрозділи 1.2, 1.3, 2.3); *формально-логічний* – при розкритті змісту та сутності понять «кримінально-процесуальна відповідальність», «кримінальне процесуальне правопорушення», «зловживання кримінальними процесуальними правами» та інших дефініцій у межах предмета дослідження (підрозділи 1.3, 2.1, 3.2, 3.3); *догматичний метод та метод аналізу*

визначень – для уточнення та поглиблення розуміння понятійно-категоріального апарату, що стосується предмету дослідження (підрозділи 1.1, 1.3, 2.1, 4.1, 4.4, 5.3); *порівняльного аналізу* – при узагальненні різних підходів науковців щодо змісту понять «юридична відповідальність», «кримінально-процесуальна відповідальність», «кримінальне процесуальне правопорушення» (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1, 3.2); *формально-юридичний* – при дослідженні положень Конституції України, кримінального процесуального законодавства України, цивільного, господарського процесуального законодавства, рішень Європейського суду з прав людини (розділи 1–5); *порівняльно-правовий* – для зіставлення та аналізу норм кримінального процесуального законодавства України та інших країн (підрозділи 3.2, 3.3, 4.1, 4.2, 5.2); *логіко-нормативний та моделювання* – для формулювання та обґрунтування доповнень до кримінального процесуального законодавства (розділи 3–5, додатки); *соціологічний* (анкетування) – для з’ясування думок працівників практичних підрозділів щодо проблеми дослідження (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 4.1, 5.1, 5.2, 5.3); *статистичні* (групування, аналіз кількісних показників) для узагальнення результатів опитування, вивчення матеріалів кримінальних проваджень, правозастосовної та судової практики, обґрунтування теоретичних положень роботи статистичними даними (розділи 1–5).

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять: узагальнення судової практики Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ та інших судів України; рішення Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України; постанови Пленуму Верховного Суду України; судові рішення, розміщені в Єдиному державному реєстрі судових рішень; статистичні та аналітичні матеріали Генеральної прокуратури, Міністерства внутрішніх справ України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ; результати вивчення 195 матеріалів кримінальних проваджень; зведені дані опитування 250 слідчих Національної поліції Київської, Житомирської, Полтавської, Херсонської, Тернопільської областей та м. Києва (протягом 2016–2017 років). Під час підготовки дисертації автор використовував власний досвід практичної роботи у правоохоронних органах.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших в Україні комплексних досліджень в якому на основі міждисциплінарного підходу до вирішення поставлених задач розроблено та обґрунтовано концепцію кримінально-процесуальної відповідальності, визначено і розкрито теоретичні, правові та практичні аспекти підстав, суб’єктів та порядку застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності, що включає нові та удосконалені наукові висновки та положення. Зокрема:

вперше:

– запропоновано виокремлювати два види кримінально-процесуальної відповідальності: каральну (штрафну) та відновлювальну (компенсаційну);

– розроблено класифікацію кримінально-процесуальної відповідальності на підставі різних критеріїв (процесуальний статус суб’єкта, стадії кримінального провадження, функції відповідальності, фактичні підстави застосування,

характеристика заходів примусового характеру, процесуальна форма застосування);

– доведено, що відповідальність за кримінальне процесуальне правопорушення, яке не є суспільно небезпечним, а характеризується ознакою суспільної шкідливості, має визначатися в КПК України, без відсилання до норм Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП);

– запропоновано перелік кримінальних процесуальних правопорушень, які є підставами накладення грошового стягнення, закріпити в окремій нормі КПК України;

– обґрунтовано, що в КПК України слід визначити спосіб, порядок, строки виконання та наслідки невиконання рішення про накладення грошового стягнення;

– доведено доцільність уніфікації наслідків неприбуття на виклик суду різних учасників кримінального провадження та визначена можливість одночасного накладення як грошового стягнення, так і відшкодування витрат, зумовлених відкладанням судового засідання (основний та додатковий заходи відповідальності);

– запропоновано висновок про те, чи є конкретний учасник кримінального провадження суб'єктом накладення грошового стягнення у разі неприбуття на виклик, пов'язати з наявністю в нього відповідного процесуального обов'язку;

– визначено систему та ієрархію заходів кримінально-процесуальної відповідальності, які слід застосовувати до порушників порядку судового засідання: попередження (при порушенні вперше), грошове стягнення чи видалення (при повторному порушенні), затримання (в разі невиконання рішення суду про видалення);

– обґрунтовано, що в разі невиконання підозрюваним, обвинуваченим обов'язків, покладених на нього під час обрання неізоляційного запобіжного заходу, заходом кримінально-процесуальної відповідальності має бути зміна запобіжного заходу на більш суворий, а не накладення грошового стягнення;

удосконалено:

– поняття кримінально-процесуальної відповідальності, як виду юридичної відповідальності, що полягає у застосуванні до учасника кримінального провадження, який вчинив кримінальне процесуальне правопорушення чи зловживання процесуальними правами, санкції кримінальної процесуальної норми, яка передбачає покладання нових або додаткових обов'язків (позбавлення процесуальних прав) та забезпечується процесуальним примусом у встановленому кримінальним процесуальним законом порядку;

– на основі визначення співвідношення примусу, санкції і кримінально-процесуальної відповідальності встановлено, що міра кримінально-процесуальної відповідальності визначається санкцією кримінальної процесуальної норми, а реалізація кримінально-процесуальної відповідальності здійснюється шляхом застосування кримінального процесуального примусу;

– характеристики заходів примусу, які визначають штрафні та правовідновлювальні санкції. Штрафні (каральні) санкції – матеріальний, психологічний, організаційно-правовий вплив чи погіршення правового

становища учасника кримінального провадження. Правовідновлювальні санкції – скасування чи зміна незаконних процесуальних актів, примусове виконання процесуального обов'язку, відшкодування шкоди, відновлення процесуальних прав учасників кримінального провадження;

- положення про те, що диспозиція норми, яка регламентує кримінально-процесуальну відповідальність, має бути зобов'язального характеру (норма-правило чи норма-принцип);

- поняття кримінального процесуального правопорушення, яке сформульоване з урахуванням положень загальної теорії права, специфіки кримінальних процесуальних правовідносин та визначається як суспільно шкідливе чи суспільно небезпечне, протиправне, винне діяння, яке полягає у невиконанні чи неналежному виконанні суб'єктами кримінального провадження кримінальних процесуальних обов'язків, що зумовлює застосування заходів юридичної відповідальності;

- поняття зловживання кримінальними процесуальними правами, яке визначається як використання учасниками кримінального провадження кримінальних процесуальних прав всупереч їх призначенню, тобто недобросовісне здійснення процесуальних прав для задоволення незаконних інтересів, чим спричиняється шкода кримінальним процесуальним правовідносинам;

- пропозицію щодо законодавчого закріплення заборони зловживання кримінальними процесуальними правами на рівні засади кримінального провадження;

- систему стадій застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності: встановлення фактичної підстави та звернення до органу, уповноваженого приймати рішення; розгляд клопотання та призначення конкретного виду і міри заходу відповідальності; виконання рішення; перегляд рішення (у визначених законом випадках);

- характеристику відмінностей між грошовим стягненням та штрафом, визначеним у Кримінальному кодексі (КК) України чи КУпАП (правова природа, підстави застосування, розміри та форма реалізації);

- пропозиції про вдосконалення процесуальної форми накладення грошового стягнення в частині розширення повноважень слідчого, прокурора, слідчого судді, суду та особи, щодо якої розглядається клопотання про накладення грошового стягнення;

- визначення системи гарантій виконання обов'язків обраного запобіжного заходу (загроза накладення грошового стягнення, зміна запобіжного заходу на більш суворий, звернення застави в доход держави);

- визначення повторності як умови застосування видалення з зали судового засідання, яка має місце у разі, якщо: видаленню передувало попередження, діяння повторювалося протягом судового розгляду в певній інстанції, вчинялися ті самі чи й інші порушення порядку судового засідання;

дістало подальший розвиток:

- дослідження генези поглядів науковців та законодавства щодо кримінально-процесуальної відповідальності. Виділено етапи розвитку цього

питання в науці та законодавстві, виявлено тенденцію до розширення кола підстав та суб'єктів застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності;

- науковий підхід відповідно до якого кримінально-процесуальна відповідальність може бути лише негативною відповідальністю – як наслідок «за» вчинене протиправне діяння;

- положення, що суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності є як особи, які залучаються до кримінального провадження, так і посадові особи, які здійснюють кримінальне провадження;

- визначення особливостей кримінально-процесуальної відповідальності посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження (факт вчинення правопорушення встановлюють особи, які здійснюють функцію прокурорського нагляду, відомчого чи судового контролю; примусові заходи, як правило, передбачені правовідновлювальними санкціями; заходи кримінально-процесуальної відповідальності застосовуватися разом із заходами інших видів юридичної відповідальності – кримінальної, дисциплінарної, цивільно-правової);

- наукова позиція, відповідно до якої склади кримінальних процесуальних правопорушень можуть бути як конкретизовані, так і узагальнені;

- наукові погляди про те, що фактичними підставами кримінально-процесуальної відповідальності є кримінальне процесуальне правопорушення та зловживання кримінальними процесуальними правами. Об'єктивно протиправне діяння не може бути підставою кримінально-процесуальної відповідальності;

- обґрунтування того, що підставами накладення грошового стягнення у кримінальному провадженні також мають бути: безпідставна відмова у наданні витребуваних речей, документів, відомостей, які можуть бути доказами у кримінальному провадженні; невиконання ухвали слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження; умисне знищення чи пошкодження речового доказу чи документа; недотримання узгодженого строку підготовки висновку експерта; зловживання правом на відвід; порушення порядку в залі судового засідання чи невиконання розпоряджень головуєчого;

- наукова позиція щодо виокремлення процесуальних витрат як заходу кримінально-процесуальної відповідальності та витрат як компенсаційного заходу;

- визначення фактичних підстав застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності до порушників порядку судового засідання (порушення процесуального порядку здійснення судочинства, порушення громадського порядку у приміщенні суду, невиконання розпоряджень головуєчого);

- на підставі проведеного дослідження сформульовані пропозиції щодо внесення змін і доповнень до пунктів 16, 25 ч. 1 ст. 3, статей 40, 44, 58, 63, 66, 69, 70, 72, 93, 100, 131, 132, 138, 139, 144, 145, 146, 146⁻¹, 179, 182, 194, 196, 242, 309, 323, 325, 326, 327, 386, 493, 508, розділу 2, глави 2 КПК України, які стосуються вдосконалення процесуальної форми накладення грошового стягнення,

застосування заходів відповідальності до порушників порядку судового засідання.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані та аргументовані в дисертації теоретичні положення, висновки і пропозиції впроваджено та можуть бути використані в:

– *законотворчій діяльності* – при внесенні змін і доповнень до КПК України з питань застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності (лист до Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності від 24 листопада 2017 р. № 46/89 ВР);

– *правозастосовній діяльності органів досудового розслідування* – у процесі розроблення та вдосконалення відомчих нормативно-правових актів та безпосереднього використання розроблених методичних рекомендацій слідчими Національної поліції під час вирішення питань щодо застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності (акт впровадження Головного слідчого управління МВС України від 01 жовтня 2015 р.);

– *освітньому процесі* – для підготовки лекцій, навчальних програм, тестових завдань, відповідних розділів підручників, навчальних посібників і методичних рекомендацій, а також під час проведення різних видів занять із таких дисциплін: «Кримінальний процес», «Теорія судових доказів», «Організація досудового розслідування», «Прийняття процесуальних рішень та проведення слідчих (розшукових) дій», «Судове провадження у кримінальному процесі» (акти впровадження Одеського державного університету внутрішніх справ МВС України від 10 вересня 2015 р., Національної академії внутрішніх справ від 30 вересня 2015 р., Донецького юридичного інституту МВС України від 21 жовтня 2015 р., Львівського державного університету внутрішніх справ від 16 червня 2017 р.).

Апробація результатів дисертації. Теоретичні положення та висновки дисертації оприлюднені на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема: «Актуальні проблеми досудового розслідування» (м. Київ, 1 липня 2015 р.); «Актуальні проблеми судового права» (м. Харків, 30 жовтня 2015 р.); «Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн» (м. Запоріжжя, 25–26 вересня 2015 р.); «Адвокатура: минуле та сучасність» (м. Одеса, 14 листопада 2015 р.); «Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє» (м. Харків, 6–7 листопада 2015 р.); «Правові системи суспільства: сучасні проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 20–21 листопада 2015 р.); «Застосування положень КПК України: проблеми та шляхи їх вирішення» (м. Ірпінь, 20 листопада 2015 р.); «Актуальні проблеми досудового розслідування» (м. Кривий Ріг, 23 жовтня 2015 р.); «Наукове забезпечення досудового розслідування: проблеми теорії та практики» (м. Київ, 8 липня 2016 р.); «Актуальні проблеми реформування системи законодавства України» (м. Запоріжжя, 27–28 січня 2017 р.); «Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети» (м. Одеса, 20–21 січня 2017 р.); «Роль права та закону в громадянському суспільстві» (м. Київ, 10–11 лютого

2017 р.); «Законність і правопорядок у сучасному суспільстві» (м. Київ, 10–11 березня 2017 р.); «Актуальні питання розвитку та взаємодії публічного та приватного права» (м. Львів, 17–18 березня 2017 р.); «Вітчизняна юридична наука в умовах сучасності» (м. Харків, 17–18 березня 2017 р.); «Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні» (м. Запоріжжя, 24–25 березня 2017 р.); «*Juridică științifică în condițiile de integrare Europeană Ucraina și Moldova: repere moderne de dezvoltare juridică*» (Chișinău, Republica Moldova 24–25 martie 2017).

Публікації. Основні положення і наукові результати дисертаційного дослідження висвітлені у 41 науковій публікації, серед яких одноосібна монографія, вісімнадцять наукових статей – у збірниках, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, п'ять статей – у зарубіжних наукових виданнях та сімнадцять тез – у збірниках матеріалів міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із анотації, вступу, п'яти розділів, які містять сімнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (430 найменувань на 43 сторінках) та семи додатків на 53 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 577 сторінок, з них основний текст – 462 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми дослідження, ступінь наукової розробки проблеми; зазначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами; визначено мету, задачі дослідження, його об'єкт, предмет і використані методи; розкрито наукову новизну одержаних результатів, їх теоретичне та практичне значення у законотворчій, правозастосовній діяльності та освітньому процесі; наведено дані про апробацію та публікації результатів дослідження.

Розділ 1. «Концептуально-теоретичні засади інституту кримінально-процесуальної відповідальності» складається з трьох підрозділів, у яких розкрито становлення й розвиток законодавства та наукових поглядів щодо розуміння сутності кримінально-процесуальної відповідальності, здійснено концептуальний аналіз інституту юридичної відповідальності та визначено сутність кримінально-процесуальної відповідальності.

У **підрозділі 1.1. «Становлення й розвиток законодавства та наукових поглядів щодо розуміння сутності кримінально-процесуальної відповідальності»** проаналізовано генезу та стан наукового розроблення проблеми кримінально-процесуальної відповідальності. Визначено етапи становлення та розвитку поглядів науковців, а саме: постановка проблеми – вперше висунули гіпотезу про те, що юридична відповідальність є проблемою і процесуального права П.С. Елькінд та Н.О. Чечіна в 1973 році у праці «Об уголовно-процессуальной и гражданской процессуальной ответственности»; активне дослідження проблеми кримінально-процесуальної відповідальності (1974–1988 роки) – у спеціальних монографічних та дисертаційних дослідженнях (Г.М. Ветрова, З.Ф. Ковріга,

Г.Ж. Сулейменова), при дослідженні інших проблем досліджувалися і окремі аспекти кримінально-процесуальної відповідальності (А.Я. Дубинський, В.М. Корнуков, І.Л. Петрухін); відновлення уваги вчених до питання кримінально-процесуальної відповідальності (після 2002 року) – у монографічних та дисертаційних дослідженнях як кримінально-процесуальної відповідальності, так і проблем, пов'язаних з нею (О.В. Андрушко, Л.В. Гаврилюк, А.В. Мурзановська, В.В. Рожнова, О.М. Овчаренко, Е.Є. Томін, Л.Д. Удалова, О.Ю. Хабло).

Звертається увага на відсутність концептуального розуміння суті кримінально-процесуальної відповідальності, що зумовлює сумнівність окремих наукових тверджень та висновків. Наукові суперечки ведуться щодо форм відповідальності (позитивна чи негативна), заходів примусового характеру та санкцій, які застосовуються (лише каральні, штрафні, чи і відновлювальні), суб'єктів відповідальності (чи можуть бути слідчий, прокурор, суддя суб'єктами такої відповідальності) тощо. Доведено безпідставність заперечень існування кримінально-процесуальної відповідальності. З'ясовано, що в тлумачних словниках мови слово «відповідальність» розкривається або як характеристика особи щодо виконання покладених на неї обов'язків (відповідальна особа), або як наслідок (звіт за минулі вчинки). Звертається увага на те, що багатозначність слова «відповідальність» не слід автоматично переносити на розуміння терміну «юридична відповідальність». В окремих мовах різні аспекти відповідальності позначається різними словами. У юридичних словниках термін «юридична відповідальність», здебільшого, характеризується як відповідальність «за вчинене протиправне діяння».

Аналіз пам'яток права свідчить, що кримінально-процесуальна відповідальність виникла одночасно із виникненням кримінальних процесуальних правовідносин. Виділяються такі етапи становлення та розвитку вітчизняного законодавства щодо регламентації кримінально-процесуальної відповідальності: часи Київської Русі – положенням Руської Правди відомі поодинокі норми щодо сплати штрафу за недотримання правил судочинства; часи Середньовіччя – Литовськими статутами визначені наслідки за найбільш типові порушення правил судочинства – неявка до суду (програш справи), наклеп (грошове стягнення, позбавлення права звертатися до суду); за часів Козацької доби – у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» розширено перелік процесуальних порушень (повільне відправлення, навмисне утримання, «муки проти права», наклеп) та видів відповідальності за їх вчинення (штраф, відшкодування шкоди, позбавлення чинів чи арешт); за часів Російської імперії – в Статуті кримінального судочинства 1864 року інститут кримінально-процесуальної відповідальності отримав найбільший розвиток (визначено різні заходи відповідальності, які застосовувалися до широкого кола учасників кримінального провадження, мав місце диференційований підхід до визначення розміру грошового стягнення, передбачалася можливість покладання як основного, так і додаткового стягнення); за радянських часів – у КПК 1922, 1927 та 1960 років заходи кримінально-процесуальної відповідальності застосовувалися лише за найбільш типові процесуальні порушення; за часів

незалежності України – КПК 2012 року розширив коло підстав та заходів кримінально-процесуальної відповідальності, а загальний порядок накладення грошового стягнення визначений у окремій главі КПК України. Втім, 71 % опитаних нами співробітників органів досудового розслідування вважає, що чинне кримінальне процесуальне законодавство України не визначає відповідальність за порушення багатьох вимог КПК України, які мають місце в практичній діяльності.

У підрозділі 1.2. *«Концептуальний аналіз інституту юридичної відповідальності»* з'ясовано, що соціальну відповідальність у різних науках характеризують по-різному: обов'язок, підзвітність, ставлення особи, соціально-нормативне явище, система відповідей. При цьому виділяють дві сторони соціальної відповідальності, називаючи їх по-різному: внутрішня та зовнішня, позитивна та негативна, добровільна та примусова, заохочувальна та каральна, об'єктивна та суб'єктивна, особиста та суспільна, попередня та наступна, відповідальність теперішня чи на майбутнє та відповідальність за минуле.

Обґрунтовано, що соціальну відповідальність слід характеризувати з врахуванням її внутрішнього й зовнішнього аспекту та часового виміру, поділяючи на дві відокремлені системи. Перша – самовідповідальність, відповідальність за теперішнє чи майбутнє (позитивна, перспективна, особиста відповідальність) – це внутрішнє, особисте обмеження особою своєї поведінки відповідно до прийнятих в суспільстві правил, цінностей, суспільної необхідності чи соціальних завдань (регулюється та корегується вихованням, педагогікою, але не юриспруденцією). Друга – відповідальність, яку особа зазнає ззовні у разі порушення встановлених у суспільстві норм та правил поведінки, вона є наслідком «за» вчинене, реакцією на діяння (негативна, ретроспективна, зовнішня відповідальність). Регулюється як нормами права (юридична), так і нормами моралі (осуд, «політична смерть»).

Визначено, що найбільшого визнання в правовій науці отримали два підходи до розуміння сутності юридичної відповідальності: концепція негативної юридичної відповідальності, де відповідальність розглядається як реакція, наслідок, покарання, санкція «за» вчинене правопорушення; та концепція широкого розуміння юридичної відповідальності, де відповідальність характеризується як з позитивної, так і негативної сторони. Вчені, які не підтримують концепцію широкого підходу до розуміння юридичної відповідальності, обґрунтовують свою позицію наступними аргументами: позитивний характер відповідальності орієнтований на звернення до внутрішніх мотивів особи, її особистого оцінювання своєї поведінки, що не є сферою правової регламентації (О.М. Овчаренко); в одному понятті об'єднуються дві якісно різні категорії – «добро» та «зло», дотримання обов'язку та його порушення (С.М. Братусь, О.Е. Лейст, А.В. Мурзановська); при широкому розумінні юридичної відповідальності, втрачається специфіка юридичного розуміння відповідальності і виникає потреба в новому терміні (Р.О. Халфіна, М.С. Малєїн); категоріальний апарат юридичної науки вже містить поняття, спрямовані на позначення так званої «відповідальної правомірної поведінки» учасників суспільних відносин, урегульованих правом (О.М. Овчаренко);

виокремлення позитивної юридичної відповідальності не сприяє забезпеченню визначеності правового регулювання та ускладнює вирішення багатьох питань юридичної науки (А.С. Шабуров); ця концепція була обумовлена причинами ідеологічного характеру (В.В. Мальцев); теорія широкого розуміння юридичної відповідальності не є догмою, адже сформувалася лише в середині 60-х років XX сторіччя (І.А. Безклубий).

Не заперечуючи того, що відповідальність як соціальне явище має дві форми – позитивна та негативна, обґрунтовано, що юридична відповідальність, а тому і кримінально-процесуальна відповідальність, може бути лише негативною – як відповідальність «за» вчинене протиправне діяння. Це твердження не суперечить загальним правилам логіки щодо співвідношення цілого (відповідальність) та частини (юридична відповідальність). Соціальна відповідальність поділяється на дві системи: позитивна (самовідповідальність) та негативна. Юридична відповідальність є різновидом саме другої системи відповідальності, яка, в свою чергу, поділяється на види залежно від того, якими нормами легалізована заборона такої поведінки.

У підрозділі 1.3. *«Сутність кримінально-процесуальної відповідальності»* визначено, що найбільшого визнання в теорії кримінального процесу отримали такі підходи до розуміння суті кримінально-процесуальної відповідальності: реалізація процесуальних санкцій, застосування заходів процесуального примусу, обов'язок зазнавати нових чи додаткових обмежень, характеристика відповідальності як правовідносин. Ці підходи не є взаємовиключними, так як вказані правові явища є складовими, взаємодоповнюючими компонентами кримінально-процесуальної відповідальності. Відповідальність та покарання не слід ототожнювати, адже метою застосування кримінально-процесуальної відповідальності є не лише покарання особи за невиконання процесуальних обов'язків, а й забезпечення дієвості кримінального провадження та можливості досягнення завдань кримінального судочинства. Кримінально-процесуальна відповідальність тісно пов'язана із санкцією кримінальної процесуальної норми, але ці поняття не є тотожними. Реалізація не всіх санкцій зумовлює настання кримінально-процесуальної відповідальності, а кримінально-процесуальна відповідальність не вичерпується лише реалізацією санкції процесуальної норми. Не варто також ототожнювати кримінально-процесуальну відповідальність та заходи процесуального примусу, які застосовуються не лише в разі порушення вимог кримінального процесуального закону.

З'ясовано, що в теорії права склалося два підходи до характеристики юридичної (кримінально-процесуальної) відповідальності як обов'язку. Перший передбачає, що під юридичною відповідальністю слід розуміти лише новий, додатковий юридичний обов'язок щодо понесення покарання як відплати за вчинене правопорушення. Другий передбачає, що юридична відповідальність може бути двох видів: окрім вищевказаного варіанту до юридичної відповідальності також слід відносити і покладання на особу обов'язку щодо відновлення правовідносин. Доведено, що кримінально-процесуальна відповідальність характеризується як обов'язком, який полягає у понесенні покарання за вчинене діяння, так і обов'язком, який полягає у відшкодуванні

спричиненої шкоди чи відновленні порушених прав. Адже для кримінального провадження основним завданням є не покарання особи, яка не виконала процесуальні обов'язки чи неналежним чином здійснила свої процесуальні права, а досягнення завдань кримінального провадження, в тому числі, і шляхом відновлення прав його учасників.

Кримінально-процесуальну відповідальність слід характеризувати за допомогою таких складових: закріплення у санкціях кримінальних процесуальних норм обов'язку зазнати нових чи додаткових обмежень (покарань) у разі порушення вимог кримінального процесуального законодавства; невиконання кримінального процесуального обов'язку, який покладался на особу як учасника кримінального провадження, чи зловживання процесуальним правом; наявність рішення уповноваженого органу; застосування заходів процесуального примусу, визначених у санкції кримінальної процесуальної норми; виникнення та розвиток кримінальних процесуальних правовідносин охоронного характеру.

Кримінально-процесуальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до учасника кримінального провадження, що вчинив кримінальне процесуальне правопорушення чи зловживання процесуальними правами, санкції кримінальної процесуальної норми, яка передбачає покладання нових або додаткових обов'язків (позбавлення процесуальних прав) та забезпечується процесуальним примусом у встановленому кримінальним процесуальним законом порядку.

Розділ 2. «Загальна характеристика кримінально-процесуальної відповідальності» складається з трьох підрозділів, у яких розкрито співвідношення заходів примусу та відповідальності у кримінальному провадженні, визначено суб'єктів кримінально-процесуальної відповідальності та її місце в системі юридичної відповідальності, розроблено класифікацію кримінально-процесуальної відповідальності.

У підрозділі 2.1. *«Відповідальність, примус та санкція у кримінальному процесі»* здійснено аналіз дискусій науковців щодо визначення кола (обсягу) заходів примусового характеру, які є заходами кримінально-процесуальної відповідальності. Виокремлено такі підходи до визначення співвідношення між поняттями кримінальний процесуальний примус, санкція та кримінально-процесуальна відповідальність: ототожнення понять кримінально-процесуальна відповідальність та кримінальний процесуальний примус (З.З. Зінатулін); процесуальна відповідальність, процесуальні санкції та заходи процесуального примусу розглядаються як самостійні різновиди заходів кримінального процесуального примусу (В.В. Рожнова, З.Ф. Ковріга); кримінально-процесуальна відповідальність визначається як різновид кримінального процесуального примусу, а санкція – як структурний елемент кримінальної процесуальної норми (І.Л. Петрухін, А.А. Благодир, С.А. Шейфер); всі примусові заходи поділяються на дві загальні групи: кримінальний процесуальний примус та санкційні процесуальні заходи, які, в свою чергу, діляться на правовідновлювальні заходи (заходи захисту) та каральні (заходи кримінально-процесуальної відповідальності) (Ф.М. Кудін).

Визначено, що у загальному вигляді взаємозв'язок примусу, санкції та кримінально-процесуальної відповідальності полягає в тому, що міра кримінально-процесуальної відповідальності визначається санкцією кримінальної процесуальної норми, а реалізація кримінально-процесуальної відповідальності здійснюється шляхом застосування кримінального процесуального примусу.

Порушення вимог кримінального процесуального законодавства зумовлює застосування примусових заходів, які визначаються як штрафними (каральними), так і правовідновлювальними санкціями. Штрафні (каральні) санкції визначають заходи примусу, які характеризуються покаранням (відплатою) правопорушника за вчинене ним протиправне діяння. Каральний вплив може бути: матеріальним, психологічним, організаційно-правовим чи характеризуватися погіршенням правового становища учасника кримінального провадження. Для кримінального процесуального законодавства більш характерними є правовідновлювальні санкції, які передбачають: скасування чи зміну незаконних процесуальних актів, примусове виконання процесуального обов'язку, відшкодування шкоди, відновлення процесуальних прав учасників кримінального провадження.

Обґрунтовано, що кримінально-процесуальною відповідальністю є як заходи, які передбачені каральними (штрафними) санкціями, так і заходи, передбачені правовідновлювальними санкціями. Це твердження обумовлено єдністю таких ознак: зміст (оцінка уповноважених органів протиправних діянь учасників кримінального провадження); підстави застосування (невиконання кримінальних процесуальних обов'язків); мета застосування (відновлення процесуальних правовідносин та забезпечення дієвості кримінального провадження); характер процесуальних дій (здійснюється шляхом застосування процесуального примусу). Тому різновидами кримінально-процесуальної відповідальності є: каральна (штрафна) та відновлювальна (компенсаційна).

У *підрозділі 2.2. «Суб'єкти кримінально-процесуальної відповідальності»* визначено, що суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності є не лише особи, які залучаються до кримінального провадження, а й посадові особи, які його здійснюють. Заходами кримінально-процесуальної відповідальності посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, є: відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування, покладення повноважень прокурора на іншого прокурора, відміна незаконного процесуального рішення, визнання доказів недопустимими тощо. Обґрунтовано, що безсуб'єктної кримінально-процесуальної відповідальності не може бути. Заходи кримінально-процесуальної відповідальності застосовуються щодо конкретного учасника кримінального провадження та зумовлюють негативні наслідки для посадової особи, яка неналежним чином здійснює кримінальне провадження.

Кримінально-процесуальна відповідальність посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, має такі особливості: факт вчинення кримінального процесуального правопорушення встановлюють особи, які здійснюють функцію прокурорського нагляду, відомчого чи судового контролю у кримінальному провадженні; заходи кримінально-процесуальної відповідальності осіб, які здійснюють кримінальне провадження, як правило,

передбачені правовідновлювальними санкціями; за одне і те саме процесуальне правопорушення можуть застосовуватися як заходи кримінально-процесуальної відповідальності, так і заходи інших видів юридичної відповідальності – кримінальної, дисциплінарної чи цивільно-правової.

Наголошується, що дисциплінарні стягнення до осіб, які здійснюють кримінальне провадження, застосовуються поза межами кримінальних процесуальних правовідносин та не впливають на хід і результати кримінального провадження. Слід підтримати погляди вчених (Т.О. Лоскутов), які критично ставляться до можливості застосування лише заходів дисциплінарної відповідальності у разі вчинення кримінального процесуального правопорушення.

Визначено, що особливістю кримінально-процесуальної відповідальності осіб, які залучаються до кримінального провадження, є можливість сукупної відповідальності декількох осіб. Зокрема, у разі невиконання процесуальних обов'язків, які покладалися на підозрюваного, обвинуваченого під час обрання застави, кримінально-процесуальна відповідальність застосовується як до заставодавця (звернення суми застави в доход держави), так і до самого підозрюваного, обвинуваченого (зміна запобіжного заходу на більш суворий).

У підрозділі 2.3. *«Кримінально-процесуальна відповідальність в системі юридичної відповідальності та її класифікація»* визначено, що відповідальність як соціальний феномен слід поділяти: за видами норм, які визначають спосіб впливу на порушника приписів соціальних норм (моральна, релігійна, політична, партійна, економічна, юридична відповідальність); за сутнісним змістом – відповідальність за теперішнє чи майбутнє (позитивна, перспективна відповідальність) та відповідальність за вчинене (ретроспективна, негативна відповідальність). Звертається увага на те, що різні види відповідальності мають «певну самостійність». Визначено, що юридична відповідальність – це закріплена у правових нормах реакція суспільства на протиправну поведінку особи.

Обґрунтовано, що юридичну відповідальність слід класифікувати залежно від галузевої структури права та функцій правового регулювання на: матеріально-правову (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова) та процесуально-правову (кримінально-процесуальна, цивільна процесуальна, господарська процесуальна, адміністративна процесуальна).

Визначено, що кримінально-процесуальна відповідальність відрізняється від інших видів процесуальної відповідальності такими ознаками: сферою застосування (кримінальні процесуальні правовідносини); суб'єктами, до яких вона застосовується (учасники кримінального провадження); фактичними підставами застосування (кримінальне процесуальне правопорушення, зловживання кримінальними процесуальними правами); процесуальними підставами застосування (рішення уповноваженого органу чи посадової особи, що веде кримінальне провадження або здійснює контрольно-наглядові функції).

Кримінально-процесуальну відповідальність слід класифікувати на підставі таких критеріїв: залежно від процесуального статусу суб'єкта, до якого вона застосовується (посадові особи, які здійснюють кримінальне провадження;

особи, які мають особистий правовий інтерес; особи, які захищають чи представляють інтереси інших осіб на професійній основі; особи, які відіграють допоміжну роль у кримінальному провадженні); залежно від стадії кримінального провадження, на якій вона застосовується; за функціями кримінально-процесуальної відповідальності (правовідновлювальна (компенсаційна) та каральна (штрафна)); залежно від фактичних підстав застосування (кримінальне процесуальне правопорушення чи зловживання кримінальними процесуальними правами); залежно від процесуальної форми застосування (застосовується особою, що здійснює кримінальне провадження, та застосовується в порядку судового (відомчого) контролю чи прокурорського нагляду); за характеристикою заходів примусового характеру (майнова та немайнова відповідальність). Заходи немайнового характеру, в свою чергу, поділяються на ті, які: зупиняють реалізацію процесуальних прав, позбавляють певного процесуального права, анулюють процесуальний акт.

Кримінальне процесуальне право охороняється від порушення його приписів не лише власними кримінальними процесуальними санкціями, а й санкціями інших галузей права. За порушення норм кримінального процесуального законодавства можуть застосовуватися такі види юридичної відповідальності: кримінально-процесуальна, кримінально-правова (за невиконання вимог кримінального процесуального законодавства, які є суспільно небезпечними; стягнення – конфіскація майна, арешт, обмеження волі, позбавлення волі), адміністративно-правова (за невиконання вимог кримінального процесуального законодавства, які є суспільно шкідливими; стягнення – штраф, громадські роботи, виправні роботи, адміністративний арешт), дисциплінарна (покладається на професійних учасників кримінального провадження: слідчого, керівника органу досудового розслідування, прокурора, слідчого суддю, суддю, захисника), цивільно-правова (відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів, що здійснюють кримінальне провадження). Санкції норм різних галузей права не замінюють, а доповнюють санкції норм кримінального процесуального права, штрафні заходи можуть доповнюватися відновлювальними (компенсаційними) заходами кримінально-процесуальної відповідальності.

Розділ 3. «Юридичні, фактичні та процесуальні підстави застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності» складається з чотирьох підрозділів, у яких визначено та розкрито підстави кримінально-процесуальної відповідальності.

У підрозділі 3.1. *«Юридична підстава кримінально-процесуальної відповідальності»* звертається увага на те, що підставою притягнення до кримінально-процесуальної відповідальності є триєдине поняття, яке складається із юридичної, фактичної та процесуальної складової, а саме: закріплення у нормах кримінального процесуального законодавства виду й обсягу кримінально-процесуальної відповідальності та процесуальної форми її застосування (юридична підстава); вчинення учасником кримінального провадження діяння, яке містить склад кримінального процесуального правопорушення чи є зловживанням процесуальними правами (фактична

підстава); наявність рішення уповноваженої посадової особи про застосування конкретного заходу кримінально-процесуальної відповідальності (процесуальна підстава).

Юридична (правова, формальна) підстава кримінально-процесуальної відповідальності – це кримінальна процесуальна норма, яка є первинним елементом в структурі підстав кримінально-процесуальної відповідальності, де закріплено: процесуальні обов'язки (повноваження) суб'єкта кримінальних процесуальних правовідносин; порядок їх виконання; визначено заходи відповідальності у разі невиконання чи неналежного виконання цих обов'язків. Норма, що регламентує кримінально-процесуальну відповідальність, як і інші норми права, складається з гіпотези, диспозиції та санкції. Підстава застосування кримінально-процесуальної відповідальності закріплюється в гіпотезах охоронних кримінальних процесуальних норм та в диспозиціях регулятивних приписів (в разі порушення останніх). Особливістю диспозиції норми, що регламентує кримінально-процесуальну відповідальність, є те, що вона має бути зобов'язального характеру (норма-правило чи норма-принцип), а санкція – штрафною (каральною) чи правовідновлювальною.

Склади кримінальних процесуальних правопорушень можуть бути як конкретизовані, так і узагальнені. Закріплення конкретизованих складів кримінальних процесуальних правопорушень та відповідальності за їх здійснення є притаманним для охоронних норм кримінального процесуального закону. Закріплення узагальнених складів кримінальних процесуальних правопорушень є складним процесом, коли у регулятивних нормах закону визначається можливий порядок реалізації процесуальних прав та повноважень, а відповідальність за невиконання чи неналежне виконання цих повноважень закріплюється в узагальнених охоронних нормах. Особливістю узагальнених складів є їх багатоаспектний, системний (комплексний) характер без деталізації елементів складу кримінального процесуального правопорушення, що ускладнює їх застосування.

У підрозділі 3.2. «Кримінальне процесуальне правопорушення як фактична підстава кримінально-процесуальної відповідальності» визначено, що фактичними підставами кримінально-процесуальної відповідальності є кримінальне процесуальне правопорушення та зловживання кримінальними процесуальними правами. Об'єктивно протиправне діяння не може бути підставою кримінально-процесуальної відповідальності. Заходи кримінально-процесуальної відповідальності застосовуються лише за наявності вини учасника кримінального провадження у порушенні вимог кримінального процесуального законодавства.

Доведено, що підстави та порядок застосування відповідальності за вчинення кримінальних процесуальних правопорушень, які не є суспільно небезпечними, а характеризуються ознакою суспільної шкідливості, мають бути визначені в КПК України без відсилання до норм КУпАП. Це обумовлено наступними аргументами: наслідки невиконання кримінальних процесуальних обов'язків є предметом правового регулювання кримінального процесуального права; об'єктом кримінального процесуального правопорушення є визначений

законом порядок кримінального провадження, а не встановлений порядок управління (як це передбачено в КУпАП); не виправданим є регулювання відповідальності за однорідні порушення у різних галузях права без дотримання правила «гостроти негативних наслідків»; кримінальному процесуальному законодавству відома практика диференціації підстав кримінально-процесуальної відповідальності за ознакою повторності діянь; в КПК інших країн відповідальність за вчинення кримінальних процесуальних правопорушень регламентується у нормах адміністративного законодавства лише в тих випадках, коли КПК не має власних норм щодо визначення порядку накладення грошового стягнення.

Обґрунтовано, що кримінальне процесуальне правопорушення слід визначати як суспільно шкідливе чи суспільно небезпечне, протиправне, винне діяння, яке полягає у невиконанні чи неналежному виконанні суб'єктами кримінального провадження кримінальних процесуальних обов'язків, що зумовлює застосування заходів юридичної відповідальності. Особливість кримінального процесуального правопорушення полягає в тому, що: об'єктом посягання є кримінальні процесуальні правовідносини в цілому та права, свободи і законні інтереси учасників кримінального провадження зокрема; об'єктивна сторона більшості кримінальних процесуальних правопорушень характеризується формальним складом; суб'єктом кримінального процесуального правопорушення є учасник кримінального провадження, який може нести відповідальність за свої вчинки; суб'єктивна сторона характеризується як умисною, так і необережною формою вини. Звертається увага на те, що помилку слід розглядати як ставлення суб'єкта до вчиненого ним діяння.

У підрозділі 3.3. «Зловживання кримінальними процесуальними правами як фактична підстава кримінально-процесуальної відповідальності» визначено, що зловживання процесуальним правом, здебільшого, розуміють або як недобросовісне використання суб'єктивного права, або як здійснення права всупереч його призначенню. Заслуговує підтримки характеристика зловживання правом як реалізація права всупереч його призначенню. Термін «призначення права» є більш конкретизованим, ніж термін «добросовісність», що сприяє зменшенню суб'єктивізму при кваліфікації діянь як зловживання правом. Зауважується, що не варто ігнорувати і найбільш вживану в нормативних актах та поширену серед вчених характеристику зловживання правом як «недобросовісне використання права». Обґрунтовано, що зловживання кримінальними процесуальними правами – це використання учасниками кримінального провадження кримінальних процесуальних прав всупереч їх призначенню, тобто недобросовісне здійснення процесуальних прав для задоволення незаконних інтересів, чим спричиняється шкода кримінальним процесуальним правовідносинам. Процесуальне право має реалізовуватися з метою задоволення чи то власних, чи то представлених інтересів, які не суперечать інтересам, що охороняються законами України. Способи реалізації права всупереч його призначенню можуть бути різними.

Основними ознаками зловживання кримінальними процесуальними правами є: невідповідність мети (цілі, наміру) здійснення процесуального права легітимному призначенню цього права, яке переслідував законодавець, наділяючи ним особу; спричинення шкоди кримінальним процесуальним правовідносинам, яка полягає в унеможливленні досягнення завдань кримінального провадження.

Визначено, що заборона зловживання процесуальними правами учасниками процесу на рівні засади судочинства закріплена як у кримінальних процесуальних кодексах окремих країн, так і у вітчизняних процесуальних кодексах (ч. 3 ст. 27 Цивільного процесуального кодексу, ч. 2 ст. 22 Господарського процесуального кодексу, ч. 2 ст. 49 Кодексу адміністративного судочинства). Обґрунтовано, що законодавче закріплення заборони зловживання кримінальними процесуальними правами на рівні засади кримінального провадження буде сприяти: нормативній регламентації стандарту поведінки учасників кримінального провадження; визначенню протиправності зловживань кримінальними процесуальними правами; закріпленню узагальненої підстави застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності до осіб, які реалізують кримінальне процесуальне право всупереч його призначенню. Перелік засад кримінального провадження (ст. 7 КПК України) слід доповнити таким пунктом: «недопустимість зловживання процесуальними правами чи повноваженнями», а зміст цієї засади розкрити в окремій нормі глави 2 КПК України.

Найбільш поширеною санкцією, яка застосовується у разі зловживання процесуальним правом, є позбавлення особи цього права (ч. 4 ст. 81, ч. 5 ст. 201, ч. 10 ст. 290, ч. 3 ст. 330 КПК України). Підтримується думка вчених про те, що в разі зловживання кримінальними процесуальними правами на осіб варто накладати також і грошове стягнення (запропоновано відповідні доповнення до ч. 4 ст. 81 КПК України).

У підрозділі 3.4. *«Процесуальна підстава застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності»* визначено, що для реалізації кримінально-процесуальної відповідальності необхідна єдність всіх трьох підстав: юридичної, фактичної та процесуальної (рішення про застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності). Процесуальною підставою застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності, за загальним правилом, є ухвала слідчого судді, суду про застосування конкретного виду та обсягу заходу кримінально-процесуальної відповідальності, яка виноситься за результатами встановлення фактичних даних, що свідчать про наявність в діянні учасника кримінального провадження складу кримінального процесуального правопорушення.

У клопотанні про застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності мають бути викладені: фактичні підстави відповідальності (обов'язок, який покладено на особу) та фактичні дані про невиконання кримінального процесуального обов'язку.

Стадіями (етапами) застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності є: встановлення фактичної підстави кримінально-процесуальної

відповідальності та звернення до органу, уповноваженого приймати рішення; розгляд клопотання та призначення конкретного виду і обсягу заходу кримінально-процесуальної відповідальності; виконання рішення про застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності; перегляд рішення (у визначених законом випадках).

Визначено, що у КПК України закріплено загальну та спрощену форми розгляду питання про застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності.

Розділ 4. «Заходи кримінально-процесуальної відповідальності майнового характеру» складається з чотирьох підрозділів, у яких охарактеризовано грошове стягнення та відшкодування процесуальних витрат як заходи кримінально-процесуальної відповідальності, визначено перспективи вдосконалення їх правового регулювання.

У підрозділі 4.1. *«Грошове стягнення як основний захід кримінально-процесуальної відповідальності»* визначено, що грошове стягнення є самостійним заходом кримінально-процесуальної відповідальності, який відрізняється від штрафу, визначеного в КК України чи КУпАП, правовою природою, підставами застосування, розмірами, формою реалізації. Обґрунтовано, що грошове стягнення – це захід забезпечення кримінального провадження, який полягає у застосуванні до учасників кримінального провадження кримінально-процесуальної відповідальності шляхом накладення штрафних санкцій за невиконання чи неналежне виконання кримінального процесуального обов'язку.

Встановлено, що грошове стягнення накладається за вчинення таких двох груп кримінальних процесуальних правопорушень: неприбуття на виклик чи неповідомлення про причини неприбуття (статті 139, 323, 325, 326, 327 КПК України); невиконання обов'язків, які покладалися на особу під час обрання запобіжного заходу (статті 179, 180, 493 КПК України) – в цьому разі грошове стягнення накладається як на самого підозрюваного, обвинуваченого (при особистому зобов'язанні), так і на осіб, які за них поручилися чи зобов'язалися наглядати (за неповнолітніми підозрюваними, обвинуваченими).

При регламентації порядку накладення грошового стягнення в окремих нормах КПК України використовується дозвільний тип правового регулювання. Як наслідок, лише 21 % опитаних слідчих вказали, що вони звертаються до слідчого судді з клопотанням про накладення грошового стягнення у разі неявки свідка чи підозрюваного на виклик. Обґрунтовано, що при наявності підстав слідчий, прокурор чи суд повинні, а не мають право, вирішувати питання про накладення грошового стягнення. А тому в статтях 179, 323, 325–327 КПК України варто використовувати імперативний метод правового регулювання і словосполучення «може бути накладено грошове стягнення» чи «має право накласти грошове стягнення» слід викласти у зобов'язальній формі, замінивши їх на словосполучення «накладається грошове стягнення». Адже відповідно до даних судової статистики за 9 місяців 2017 року суди застосували накладення

грошового стягнення лише 438 разів, при тому, що винесли 5,08 тис. ухвал про привід свідка та 10,5 тис. ухвали про привід обвинуваченого².

Звертається увага на безсистемність внесення змін до КПК України щодо регламентації порядку обчислення розміру грошового стягнення. Поняття «розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб» під час обрахунку суми грошового стягнення має свою специфіку, а тому потребує законодавчого тлумачення у ст. 3 КПК України.

Визначено, що умовами накладення грошового стягнення у разі неприбуття на виклик є: набуття особою процесуального статусу відповідного учасника кримінального провадження; покладання на нього обов'язку прибути за викликом чи заздалегідь повідомити про неможливість прибуття; відсутність поважних причин неприбуття за викликом або неповідомлення про причини неприбуття; дотримання процесуальної форми здійснення виклику. Недоліком правового регулювання кримінальних процесуальних відносин є відсутність можливості накладення грошового стягнення на всіх учасників кримінального провадження, які зобов'язані з'являтися на виклик. Доведена недоцільність перераховування у нормі КПК України всіх учасників кримінального провадження, на яких має бути накладено грошове стягнення у разі неприбуття на виклик. Висновок про те, чи є конкретний учасник кримінального провадження суб'єктом накладення грошового стягнення у разі неприбуття на виклик, слід пов'язати з наявністю в нього відповідного процесуального обов'язку. Запропоновано відповідну редакцію ч. 1 ст. 139 та ч. 1 ст. 327 КПК України.

Доведено, що закріплення кримінально-процесуальної відповідальності за неявку на виклик органу досудового розслідування, прокуратури, слідчого судді чи суду в нормах КПК України виключає потребу регулювання цього ж питання в КУпАП (підтримує 48 % респондентів). Розмір грошового стягнення в разі неявки на виклик має залежати і від повторюваності таких діянь. Тому ч. 1 ст. 139 КПК України запропоновано доповнити окремим абзацом відповідного змісту.

Потребує вдосконалення процесуальна форма звільнення від накладення грошового стягнення при наявності поважних причин неприбуття на виклик (підтримує 62 % респондентів). Запропоновано ст. 138 КПК України доповнити ч. 2 такого змісту: «Про наявність заздалегідь відомих поважних причин неприбуття на виклик повідомляється під час виклику або не пізніше ніж за 48 годин до визначеного часу прибуття. Документ, що засвідчує поважність неприбуття за викликом, слід надати в п'ятиденний термін після неприбуття. Грошове стягнення не накладається за умови, що особа обґрунтує відсутність можливості завчасного повідомлення про причини неприбуття».

Визначено, що умовами накладення грошового стягнення у разі невиконання обов'язків, які поклалися на особу під час обрання запобіжного заходу, є: набуття особою відповідного процесуального статусу учасника

² Загальні показники стану здійснення судочинства в Україні у I півріччі та упродовж 9 місяців 2017 року.
URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/F137F88C3D532965C22581D4003A6158](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/F137F88C3D532965C22581D4003A6158)

кримінального провадження; покладання на учасника кримінального провадження обов'язків, які він повинен виконувати відповідно до вимог обраного запобіжного заходу; дотримання кримінальної процесуальної форми застосування запобіжного заходу.

Наведено додаткові аргументи на користь доцільності доповнення КПК України положенням про можливість звільнення від накладення грошового стягнення при наявності поважних причин невиконання обов'язків, які покладалися на особу при застосуванні запобіжного заходу. Обґрунтовано, що збирати відомості про батьків, опікунів або піклувальників, їхні стосунки з неповнолітнім має не суд, а сторона, яка звертається з відповідним клопотанням. Запропоновано відповідні зміни до ч. 4 ст. 493 КПК України. Визначено, що загальні правила застосування запобіжних заходів не враховують особливостей передання на піклування осіб, стосовно яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру. Не врегульованими є питання порядку передання на піклування та не закріплені гарантії його виконання. Запропоновано визначити це питання за аналогією з переданням неповнолітніх під нагляд батьків, опікунів, піклувальників чи адміністрації дитячої установи. А тому ст. 508 КПК України слід доповнити положеннями відповідного змісту.

У підрозділі 4.2. *«Перспективи розвитку правового регулювання накладення грошового стягнення у кримінальному процесі України»* визначено, що потребує розширення коло підстав та суб'єктів накладення грошового стягнення шляхом збільшення переліку осіб, на яких грошове стягнення може накладатися в разі неявки за викликом, та закріплення нових складів кримінальних процесуальних правопорушень, які будуть підставою накладення грошового стягнення.

Суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності в разі неявки за викликом мають бути: не лише підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий, цивільний відповідач, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (як це зазначено в ч. 1 ст. 139 КПК України), а й перекладач, експерт, спеціаліст, захисник, цивільний позивач, третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт (які також зобов'язані з'являтися за викликом відповідно до їх процесуального статусу), представник, законний представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, понятий (щодо яких також слід закріпити обов'язок перебувати на виклик) та присяжний.

Звертається увага на те, що у КПК України не визначені права, обов'язки та відповідальність понятого як учасника кримінального провадження. Обґрунтовано, що понятий під час допиту набуває статусу свідка. Запропоновано відповідні доповнення до ч. 3 ст. 66 КПК України.

Визначено, що потребує вдосконалення процесуальний статус присяжного шляхом закріплення його обов'язку бути присутнім у судовому засіданні під час судового розгляду. У КПК України також відсутні положення щодо регламентації наслідків невиконання присяжним процесуальних обов'язків. А тому ст. 386 КПК України запропоновано доповнити ч. 3 такого змісту: «У разі неявки присяжного в суд без поважних причин чи порушення порядку в

судовому засіданні на нього накладається грошове стягнення в порядку, визначеному главою 12 КПК України».

При регламентації процесуального статусу представника чи законного представника в КПК України визначено лише їх права без вказівки на обов'язки чи відповідальність. Частину 5 ст. 44, ч. 4 ст. 58, ч. 3 ст. 63 КПК України, де вказано, що представник чи законний представник користується процесуальними правами особи, інтереси якої він представляє, слід доповнити положенням про їх обов'язки та відповідальність.

Визначено, що для практики актуальною є проблема невиконання запитів слідчого щодо видачі речей, документів, відомостей (підтверджує 34 % респондентів). Обґрунтовано, що у разі безпідставного невиконання запитів слідчого чи прокурора щодо видачі речей, документів, відомостей, які можуть бути доказами у кримінальному провадженні, в КПК України слід передбачити кримінально-процесуальну відповідальність у формі накладення грошового стягнення. При цьому зауважується, що таке положення не поширюється на осіб, яким державою гарантується свобода від самовикриття. Частину 2 ст. 93 КПК України запропоновано доповнити реченням відповідного змісту.

Обґрунтовано, що ухвала суду та ухвала слідчого судді відрізняються такими характеристиками: стадіями та суб'єктами прийняття рішення (ухвала суду приймається на судових стадіях, ухвала слідчого судді – на стадії досудового розслідування); функціями, під час реалізації яких приймається рішення (ухвала суду – під час реалізації функції правосуддя, ухвала слідчого судді – під час реалізації функції судового контролю); процесуальним значенням (ухвала суду може бути основним рішенням, а ухвала слідчого судді – це допоміжне рішення). Відповідальність за невиконання основних рішень суду (які становлять підсумок певного етапу кримінально-процесуальної діяльності) та допоміжних має відрізнятися. Невиконання ухвали слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження має зумовлювати застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності у формі накладення грошового стягнення. Запропоновано ч. 1 ст. 132 КПК України, доповнити другим абзацом такого змісту: «У разі безпідставного невиконання ухвали про застосування заходів забезпечення кримінального провадження на осіб, які відповідно до ухваленого рішення зобов'язані його виконати, накладається грошове стягнення від 5 до 10 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб».

Звертається увага на те, що для кримінального провадження певний предмет має цінність не як річ у її вартісному еквіваленті, а як засіб доказування. Тому повернення володільцю такої самої речі чи відшкодування її вартості не сприяє досягненню завдань кримінального провадження. У КПК України слід передбачити кримінально-процесуальну відповідальність у формі накладення грошового стягнення за умисне знищення чи пошкодження речових доказів чи документів. Запропоновано відповідну редакцію ч. 4 ст. 100 КПК України.

Обґрунтовано, що перелік підстав накладення грошового стягнення у кримінальному провадженні слід закріпити у окремій нормі КПК України та запропоновано ч. 1 ст. 144 КПК України викласти у такій редакції: «1. Грошове

стягнення полягає у накладанні штрафних санкцій на учасників кримінального провадження за невиконання процесуальних обов'язків. Грошове стягнення накладається у розмірах, передбачених цим Кодексом, у таких випадках: 1) неприбуття на виклик без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття; 2) невиконання обов'язків обраного запобіжного заходу; 3) недотримання узгодженого строку підготовки висновку експерта; 4) безпідставна відмова у наданні витребуваних речей, документів, відомостей, які можуть бути доказами у кримінальному провадженні; 5) невиконання ухвали про застосування заходів забезпечення кримінального провадження; 6) умисне знищення чи пошкодження речового доказу чи документа; 7) зловживання правом на відвід; 8) порушення порядку в залі судового засідання чи невиконання розпоряджень головуючого».

У підрозділі 4.3. *«Процесуальний порядок застосування грошового стягнення у кримінальному провадженні»* визначено, що процесуальна форма накладення грошового стягнення є невинуватеною «спрощеною» у порівнянні з процесуальною формою застосування більшості заходів забезпечення кримінального провадження. Тому процесуальна форма накладення грошового стягнення потребує вдосконалення в частині закріплення додаткових вимог до змісту ухвали про накладення грошового стягнення та розширення повноважень: слідчого та прокурора (щодо їх обов'язкової участі під час розгляду клопотання про накладення грошового стягнення та необхідності погодження прокурором клопотання слідчого); слідчого судді, суду (щодо повернення клопотання прокурору для усунення недоліків та щодо розширення можливостей дослідження підстав накладення грошового стягнення); особи, щодо якої розглядається клопотання про накладення грошового стягнення (в частині отримання копій клопотання та матеріалів, якими слідчий, прокурор обґрунтовує свої доводи, та щодо можливості апеляційного оскарження прийнятого рішення). Сформульовані відповідні пропозиції про внесення змін та доповнень до ч. 2 ст. 144, ч. 1 ст. 145, ст. 146, ч. 1 ст. 309 КПК України.

Обґрунтована доцільність визначення у КПК України способу, порядку, строків виконання та наслідків невиконання ухвали про накладення грошового стягнення з урахуванням регламентації аналогічних положень у КУпАП. Запропоновано доповнити КПК України статтею 146¹ *«Виконання ухвали слідчого судді, суду про накладення грошового стягнення»* та сформульовано її редакцію.

У підрозділі 4.4. *«Відшкодування процесуальних витрат, спричинених невиконанням процесуальних обов'язків»* визначено, що процесуальні витрати у кримінальному провадженні слід розрізняти за підставами й метою застосування, виокремлюючи: витрати як захід кримінально-процесуальної відповідальності (обумовлені невиконанням кримінальних процесуальних обов'язків) та витрати як компенсаційний захід (обумовлені здійсненням кримінального провадження у цілому та визначаються при ухваленні обвинувального вироку).

Визначено, що витрати, обумовлені невиконанням кримінальних процесуальних обов'язків учасниками кримінального провадження, відшкодовуються у разі: неприбуття спеціаліста до суду без поважних причин

або неповідомлення про причини неприбуття (ст. 72 КПК України); втрати чи знищення стороною кримінального провадження наданого їй речового доказу (ч. 4 ст. 100 КПК України). Звертається увага на те, що кримінальному процесу інших країн відомий більш ширший перелік підстав відшкодування процесуальних витрат, зокрема: неприбуття на виклик, зловживання правом звернення до суду чи правом оскарження судового рішення, зловживання захисником своїми правами, ненадання для ознайомлення доказів іншій стороні.

Процесуальна форма відшкодування витрат як заходу кримінально-процесуальної відповідальності потребує вдосконалення в частині: розширення переліку учасників кримінального провадження, на яких має покладатися обов'язок відшкодування витрат, обумовлених їх неявкою до суду; визначення можливості одночасного накладення як грошового стягнення, так і відшкодування витрат, зумовлених відкладанням судового засідання. В такому разі ці заходи кримінально-процесуальної відповідальності слід розглядати як основний та додатковий, де грошове стягнення (основний) накладається в будь-якому разі неприбуття на виклик, а відшкодування витрат (додатковий захід) застосовується, якщо неприбуття до суду зумовило додаткові витрати, пов'язані з відкладанням судового засідання.

Сума витрат, які стягуються із спеціаліста відповідно до положень ст. 72 КПК України, має відповідати витратам інших учасників судового провадження, які обумовлені необхідністю повторної явки до суду. Ці витрати складаються з: розміру середньої заробітної плати за витрачений час (компенсація за відрив від звичайних занять); вартості проїзду до місця виклику і назад; витрат, пов'язаних з найманням житла; добогих. Звертається увага на те, що в разі застосування до учасника кримінального провадження заходу кримінально-процесуальної відповідальності у формі відшкодування процесуальних витрат слід дотримуватися процесуальної форми накладення грошового стягнення, визначеної главою 12 КПК України. Запропоновано відповідні доповнення до ст. 72 КПК України.

Розділ 5. «Заходи кримінально-процесуальної відповідальності немайнового характеру» складається з трьох підрозділів, у яких розкривається зміст зміни запобіжного заходу на більш суворий та характеризується відповідальність учасників кримінального провадження за порушення порядку у залі судового засідання.

У підрозділі 5.1. «Зміна запобіжного заходу на більш суворий як захід кримінально-процесуальної відповідальності» визначено, що зміна запобіжного заходу на більш суворий є заходом кримінально-процесуальної відповідальності, що застосовується до підозрюваного, обвинуваченого, який не виконав обов'язки, покладені на нього під час обрання менш суворого запобіжного заходу, і здійснюється з метою погіршення його правового становища та забезпечення виконання процесуальних обов'язків. Зміна запобіжного заходу на більш суворий не є заходом кримінально-процесуальної відповідальності, якщо підставою зміни є встановлення нових фактичних даних, які існували під час прийняття попереднього рішення, але про які слідчий, прокурор на той час не знав і не міг знати.

Встановлено, що гарантією виконання обов'язків, покладених слідчим суддею, судом на підозрюваного, обвинуваченого при обранні запобіжного заходу, є: при особистому зобов'язанні – загроза накладення на підозрюваного, обвинуваченого грошового стягнення та зміни запобіжного заходу на більш суворий; при застосуванні особистої поруки – загроза накладення на поручителів грошового стягнення та зміни запобіжного заходу на більш суворий; при застосуванні застави – загроза звернення суми застави в дохід держави та погіршення правового становища підозрюваного, обвинуваченого шляхом застосування застави у більшому розмірі або іншого (більш суворого) запобіжного заходу; при застосуванні домашнього арешту – загроза застосування найсуворішого запобіжного заходу – тримання під вартою.

Обґрунтовано, що в разі невиконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього під час обрання запобіжного заходу обов'язків основним заходом кримінально-процесуальної відповідальності має бути зміна раніше обраного запобіжного заходу на більш суворий, а не накладення грошового стягнення (підтримує 49 % опитаних співробітників органів досудового розслідування).

Наслідки невиконання кримінальних процесуальних обов'язків, які покладаються на підозрюваного, обвинуваченого під час застосування неізоляційних запобіжних заходів, слід закріпити як загальне правило застосування запобіжних заходів, доповнивши ч. 5 ст. 194 КПК України положенням наступного змісту: «Підозрюваному, обвинуваченому письмово під розпис повідомляються покладені на нього обов'язки та роз'яснюється, що в разі їх невиконання до нього буде застосований більш жорсткий запобіжний захід». Відповідно ч. 2 ст. 179 КПК України має бути видалена.

У підрозділі 5.2. *«Відповідальність учасників кримінального провадження за порушення порядку судового засідання чи невиконання розпоряджень головуючого»* визначено, що попередження про застосування заходів відповідальності при повторенні протиправних діянь під час судового засідання та видалення особи з зали судового засідання є заходами кримінально-процесуальної відповідальності немайнового характеру, що застосовуються до учасників судового провадження чи інших осіб, присутніх у судовому засіданні, які не виконали розпорядження головуючого чи іншим чином порушили порядок судового засідання, з метою відновлення порядку в судовому засіданні (нормалізації кримінальних процесуальних відносин), та характеризуються каральними обтяженнями для особи. Попередження застерігає від повторення порушень порядку в судовому засіданні під загрозою застосування більш суворих заходів відповідальності. Видалення характеризується зупиненням здійснення права особи на участь у судовому засіданні та позбавленням можливості особисто виконувати процесуальні дії для захисту чи відстоювання своїх прав та законних інтересів. При цьому особи, які мають власний інтерес у вирішенні справи в суді, реалізують право на захист чи відстоювання законних інтересів через осіб, які представляють чи захищають їхні інтереси.

Обґрунтовано, що фактичні підстави застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності до порушників порядку судового засідання

можна згрупувати за такими ознаками: 1) залежно від характеристики правил поведінки, які порушуються: порушення процесуального порядку здійснення судочинства, порушення громадського порядку у приміщенні суду, невиконання розпоряджень головуючого; 2) залежно від впливу порушень на хід судового засідання: діяння, які не перешкоджають розгляду справи в суді (головуючий в окремих випадках може дозволити їх не виконувати), та діяння, які перешкоджають здійсненню правосуддя. При формулюванні поведінки учасників судового провадження, яка є підставою застосування заходів відповідальності, не варто вживати узагальнений оціночний термін – «неповага до суду». Діяння, за які передбачена відповідальність у ст. 330 КПК України, слід сформулювати уніфіковано як для обвинуваченого, захисника, прокурора, так і для всіх інших осіб, присутніх у залі суду.

Порушення порядку в залі судового засідання чи невиконання розпоряджень головуючого є кримінальним процесуальним правопорушенням, за вчинення якого повторно має наступати кримінально-процесуальна відповідальність у вигляді грошового стягнення чи видалення з зали судового засідання. Обґрунтовано, що у разі невиконання рішення про залишення зали судового засідання або намагання повернутися до особи слід застосовувати затримання на час конкретного судового засідання, що підтримує 61 % респондентів. Якщо порушення порядку в залі судового засідання мають ознаки складу злочину, то особа притягається до кримінальної відповідальності.

Визначено ієрархію заходів кримінально-процесуальної відповідальності, які слід застосовувати до порушників порядку судового засідання, а саме: попередження (при порушенні вперше); грошове стягнення чи видалення (при повторному порушенні); затримання на період судового засідання (в разі невиконання рішення суду про видалення). Грошове стягнення та видалення слід розглядати як альтернативні заходи кримінально-процесуальної відповідальності, які застосовуються при повторному порушенні порядку в залі судового засідання. Положення щодо накладення грошового стягнення чи видалення має бути імперативною, а не дозвільною, вимогою законодавця.

Звертається увага на те, що заходи до порушників порядку судового засідання мають застосовуватися не лише під час судових інстанцій, а і під час досудового розслідування при розгляді слідчим суддею відповідних клопотань. Запропоновано закріпити положення, які визначають порядок застосування заходів до порушників порядку судового засідання, в другому розділі КПК України серед норм загальної частини, доповнивши перелік заходів забезпечення кримінального провадження (ч. 2 ст. 131 КПК України) пунктом 7¹ «Заходи до порушників порядку судового засідання», визначивши в окремій главі вказаного розділу підстави та порядок їх застосування.

У підрозділі 5.3. «Видалення з зали судового засідання як захід кримінально-процесуальної відповідальності» визначено, що видалення з зали судового засідання як захід кримінально-процесуальної відповідальності слід відрізняти від видалення, закріпленого в статтях 346, 328, 495 КПК України, де регламентується видалення, що застосовується для забезпечення процедури проведення судового засідання відповідно до правил, визначених у КПК

України.

Повторність як умова застосування видалення з зали судового засідання має місце у разі, якщо: видаленню передувало попередження, яке зафіксоване в журналі судового засідання; діяння повторюються як протягом одного засідання, так і протягом всього судового розгляду в певній інстанції; видаленню передувало вчинення чи тих самих дій щодо порушення порядку судового засідання, чи й інших порушень.

Видалення з зали судового засідання може застосовуватися як до учасників судового провадження, так і інших осіб, присутніх в залі судового засідання. А тому звертається увага на некоректність формулювання у ст. 330 КПК України положення, де вказано, що видалення застосовується до обвинуваченого чи «інших осіб, присутніх у судовому засіданні».

Видалення єдиного захисника чи прокурора може завдати кримінальному провадженню більшої шкоди, ніж його діяння, пов'язані з порушенням порядку в залі судового засідання. В разі порушення порядку захисником чи прокурором щодо них слід передбачити можливість накладення грошового стягнення у більшому розмірі, ніж до інших осіб, які порушили порядок в залі судового засідання. Перекладач та законний представник не можуть бути видалені з зали судового засідання без їх заміни. У разі порушення свідком, спеціалістом чи експертом порядку в судовому засіданні до них доцільно застосовувати не видалення з зали судового засідання, а накладення грошового стягнення. У разі повторного невиконання присяжним обов'язку щодо додержання порядку в судовому засіданні, він має бути усунутий від участі в розгляді справи з накладенням грошового стягнення.

Тривалість видалення залежить від існування загрози вчинення дій, що негативно впливають на проведення судового засідання. У разі видалення обвинуваченого із зали судового засідання він повинен мати можливість реалізувати своє право на останнє слово.

Визначено, що ухвала про видалення особи із зали судового засідання може бути винесена як у нарадчій кімнаті, так і в залі судового засідання з занесенням до журналу судового засідання. Ухвала оскарженню не підлягає та має бути негайно виконана. Доведено, що в КПК України слід закріпити додаткові гарантії законності та обґрунтованості прийняття рішення про видалення особи з зали судового засідання. Запропоновано визначити процедуру оскарження такої ухвали в апеляційному порядку, зазначивши, що оскарження не зупиняє її виконання.

Запропоновано розділ 2 КПК України доповнити главою 17¹ «Заходи до порушників порядку судового засідання», де закріпити ст. 175¹ «Заходи відповідальності порушників порядку судового засідання» та ст. 175² «Видалення порушників порядку з зали судового засідання», зміст яких сформульовано. У зв'язку з цим ст. 330 КПК України має бути видалена.

ВИСНОВКИ

Проведене дисертаційне дослідження дозволило вирішити наукову проблему, що має важливе значення для теорії і практики кримінального процесу. Розроблено та обґрунтовано концептуальний підхід до розуміння сутності кримінально-процесуальної відповідальності, визначено та розкрито підстави та порядок застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності, що дозволило отримати, сформулювати та обґрунтувати низку теоретичних положень та пропозицій, спрямованих на вдосконалення законодавства та практики його застосування. Найсуттєвішими з них є такі:

1. Кримінально-процесуальна відповідальність виникла одночасно із виникненням кримінальних процесуальних правовідносин. Розвиток права та виокремлення його галузей обумовив закріплення відповідальності за окремі порушення кримінальної процесуальної форми у кримінальному чи адміністративному законодавстві.

Інститут кримінально-процесуальної відповідальності у вітчизняному законодавстві набув найбільшого розвитку за часів дії Статуту кримінального судочинства 1864 року, а саме: були визначені різні заходи відповідальності; передбачалося застосування кримінально-процесуальної відповідальності до широкого кола учасників кримінального провадження; мав місце диференційований підхід до розміру грошового стягнення; визначалася можливість покладання як основного, так і додаткового стягнення. У КПК України 2012 року, у порівнянні з КПК 1960 року, розширено коло підстав та суб'єктів застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності, проте не охоплено всі порушення вимог кримінального процесуального законодавства, які мають місце в практичній діяльності, що підтверджує 71 % опитаних співробітників органів досудового розслідування.

Проблема кримінально-процесуальної відповідальності стала предметом наукових дискусій в 70-х роках XX сторіччя та активно досліджувалася протягом наступного десятиліття. Відновлення уваги вітчизняних науковців до цієї проблеми спостерігається лише після 2002 року.

2. Відповідальність як соціальний феномен слід характеризувати з врахуванням її внутрішнього й зовнішнього аспекту та часового виміру, поділяючи на дві відокремлені системи: перша – самовідповідальність, відповідальність за теперішнє чи майбутнє (позитивна, перспективна, особиста відповідальність) – це внутрішнє, особисте співставлення, обмеження особою своєї поведінки відповідно до прийнятих в суспільстві правил, норм, цінностей, суспільної необхідності чи соціальних завдань (регулюється та корегується вихованням, педагогікою, але не юриспруденцією); друга – відповідальність, яку особа зазнає ззовні у разі порушення встановлених у суспільстві норм та правил поведінки, є відповідальністю «за» вчинене, наслідком, реакцією на діяння (негативна, ретроспективна, зовнішня відповідальність). Регулюється як нормами права (юридична), так і нормами моралі (осуд).

Юридична відповідальність та її види, зокрема, кримінально-процесуальна відповідальність, може бути лише негативною відповідальністю – як наслідок «за» вчинене протиправне діяння. Обов'язок, який лежить в основі юридичної відповідальності може стосуватися як понесення покарання, так і відновлення

порушених прав. Складовими елементами кримінально-процесуальної відповідальності є: закріплення у санкціях кримінальних процесуальних норм обов'язку зазнати нових чи додаткових обмежень (покарань) у разі порушення вимог кримінального процесуального законодавства; невиконання кримінального процесуального обов'язку, який покладался на особу як учасника кримінального провадження, чи зловживання процесуальним правом; наявність рішення уповноваженого органу; застосування заходів процесуального примусу, визначених у санкції кримінальної процесуальної норми.

Кримінально-процесуальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до учасника кримінального провадження, що вчинив кримінальне процесуальне правопорушення чи зловживання процесуальними правами, санкції кримінальної процесуальної норми, яка передбачає покладання нових або додаткових обов'язків (позбавлення процесуальних прав) та забезпечується процесуальним примусом у встановленому кримінальним процесуальним законом порядку.

3. Порушення вимог кримінального процесуального законодавства зумовлює застосування примусових заходів, які визначаються як штрафними (каральними), так і правовідновлювальними санкціями. Штрафні (каральні) санкції визначають заходи примусу, які характеризуються покаранням (відплатою) правопорушника за вчинене ним протиправне діяння. Каральний вплив може бути: матеріальним, психологічним, організаційно-правовим чи характеризуватися погіршенням правового становища учасника кримінального провадження. Правовідновлювальні санкції передбачають: скасування чи зміну незаконних процесуальних актів; примусове виконання процесуальних обов'язків; відшкодування шкоди, відновлення процесуальних прав учасників кримінального провадження. Для кримінального процесуального законодавства більш характерними є правовідновлювальні санкції.

Різновидами кримінально-процесуальної відповідальності є: каральна (штрафна) кримінально-процесуальна відповідальність та відновлювальна (компенсаційна) кримінально-процесуальна відповідальність.

4. Суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності є як особи, які залучаються до кримінального провадження, так і посадові особи, які здійснюють кримінальне провадження.

Особливістю кримінально-процесуальної відповідальності посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, є наступне: факт вчинення кримінального процесуального правопорушення встановлюють особи, які здійснюють функцію прокурорського нагляду, відомчого чи судового контролю у кримінальному провадженні; примусові заходи, як правило, передбачені правовідновлювальними санкціями; за одне і те ж діяння можуть застосовуватися як заходи кримінально-процесуальної відповідальності, так і заходи інших видів юридичної відповідальності (кримінальної, дисциплінарної, цивільно-правової).

Дисциплінарні стягнення до осіб, які здійснюють кримінальне провадження, застосовуються поза межами кримінальних процесуальних правовідносин та не впливають на хід і результати кримінального провадження.

Особливістю кримінально-процесуальної відповідальності осіб, які залучаються до кримінального провадження, є можливість сукупної відповідальності декількох учасників кримінального провадження.

5. Залежно від галузевої структури права та функцій правового регулювання юридичну відповідальність слід поділяти на: матеріально-правову відповідальність (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова) та процесуально-правову відповідальність (кримінально-процесуальна, цивільна процесуальна, господарська процесуальна, адміністративна процесуальна).

Критеріями класифікації кримінально-процесуальної відповідальності є: процесуальний статус суб'єкта, до якого вона застосовується; стадії кримінального провадження; функції кримінально-процесуальної відповідальності (відновлювальна та штрафна); фактичні підстави застосування (кримінальне процесуальне правопорушення та зловживання кримінальними процесуальними правами); характеристика заходів примусового характеру (заходи майнового характеру та заходи немайнового характеру, які зупиняють реалізацію процесуальних прав чи повноважень, позбавляють певного процесуального права, анулюють процесуальний акт); процесуальна форма застосування кримінально-процесуальної відповідальності (застосовується особою, що здійснює кримінальне провадження, чи в порядку судового контролю або прокурорського нагляду). Під час систематизації дослідження кримінально-процесуальної відповідальності слід використовувати її поділ на майнову та немайнову відповідальність.

6. Юридична підстава кримінально-процесуальної відповідальності – це кримінальна процесуальна норма, яка є первинним елементом в структурі підстав кримінально-процесуальної відповідальності, де закріплено процесуальні обов'язки (повноваження) суб'єкта кримінальних процесуальних правовідносин, порядок їх виконання та заходи відповідальності у разі їх невиконання чи неналежного виконання. Особливістю диспозиції норми, що регламентує кримінально-процесуальну відповідальність, є те, що вона має бути зобов'язального характеру (норма-правило чи норма-принцип). Склади кримінальних процесуальних правопорушень можуть бути як конкретизовані, так і узагальнені. Закріплення узагальнених складів кримінальних процесуальних правопорушень є складним процесом, коли у регулятивних нормах визначається можливий порядок реалізації процесуальних прав та повноважень, а відповідальність за невиконання чи неналежне виконання цих повноважень закріплюється в узагальнених охоронних нормах.

Фактичними підставами кримінально-процесуальної відповідальності є кримінальне процесуальне правопорушення та зловживання кримінальними процесуальними правами. Об'єктивно протиправне діяння не може бути підставою кримінально-процесуальної відповідальності. Кримінальне процесуальне правопорушення – це суспільно шкідливе чи суспільно небезпечне, протиправне, винне діяння, яке полягає у невиконанні чи неналежному виконанні суб'єктами кримінального провадження кримінальних процесуальних

обов'язків, що зумовлює застосування заходів юридичної відповідальності. Судова чи слідча помилка – це ставлення особи до вчиненого нею діяння.

Підстави та порядок застосування відповідальності за вчинення кримінальних процесуальних правопорушень, які не є суспільно небезпечними, а характеризуються ознакою суспільної шкідливості, мають бути визначені в КПК України, без відсилання до норм КУпАП, з чим погоджується 48 % опитаних нами співробітників органів досудового розслідування.

Зловживання кримінальними процесуальними правами – це використання учасниками кримінального провадження кримінальних процесуальних прав всупереч їх призначенню, тобто недобросовісне їх здійснення для задоволення незаконних інтересів, чим спричиняється шкода кримінальним процесуальним правовідносинам. Основними ознаками зловживання кримінальними процесуальними правами є: невідповідність мети (цілі, наміру) здійснення процесуального права легітимному призначенню цього права, яке переслідував законодавець, наділяючи ним особу; спричинення шкоди кримінальним процесуальним правовідносинам, яка полягає в унеможливленні досягнення завдань кримінального провадження щодо швидкого та повного розслідування і судового розгляду. Типовою санкцією, яка застосовується у разі зловживання процесуальними правами, є позбавлення особи права, яким вона зловживає.

Заборону зловживання кримінальними процесуальними правами слід закріпити на рівні засади кримінального провадження та доповнити главу 2 КПК України такою нормою: «Учасники кримінального провадження зобов'язані добросовісно здійснювати свої процесуальні права та повноваження для досягнення завдань кримінального провадження. У разі умисного недотримання цього правила застосовуються заходи кримінально-процесуальної відповідальності, визначені цим Кодексом».

Процесуальною підставою застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності, за загальним правилом, є ухвала слідчого судді, суду про застосування конкретного виду та міри заходу кримінально-процесуальної відповідальності, яка виноситься на підставі фактичних даних, що свідчать про наявність в діянні учасника кримінального провадження складу кримінального процесуального правопорушення. Стадіями застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності є: встановлення фактичної підстави та звернення до органу, уповноваженого приймати рішення; розгляд клопотання та призначення конкретного виду і міри заходу відповідальності; виконання рішення; перегляд рішення (у визначених законом випадках). Питання про застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності може вирішуватися за загальним чи спрощеним порядком.

7. Грошове стягнення є самостійним заходом кримінально-процесуальної відповідальності, який відрізняється від штрафу (визначеного в КК України чи КУпАП) за правовою природою, підставами застосування, розмірами та формою реалізації (суб'єктами прийняття рішень, процедурою виконання, можливістю заміни на інше покарання). Накладення грошового стягнення має двояку природу та є як заходом забезпечення кримінального провадження, так і заходом кримінально-процесуальної відповідальності.

Грошове стягнення накладається за вчинення двох груп кримінальних процесуальних правопорушень: неприбуття на виклик (неповідомлення про причини неприбуття) та невиконання обов'язків, які покладалися на особу під час обрання запобіжного заходу. При регулюванні накладення грошового стягнення слід використовувати імперативний метод правового регулювання (слідчий, прокурор чи суд зобов'язані, а не вправі вирішувати питання про накладення грошового стягнення).

Недоцільно у нормі КПК України перераховувати всіх учасників кримінального провадження, на яких накладається грошове стягнення у разі неприбуття на виклик. Висновок про те, чи є конкретний учасник кримінального провадження суб'єктом накладення грошового стягнення у разі неприбуття на виклик, слід пов'язати з наявністю в нього відповідного процесуального обов'язку.

Правове регулювання накладення грошового стягнення у кримінальному процесі України потребує вдосконалення у частині:

- розширення кола осіб, на яких грошове стягнення слід накладати у разі неявки за викликом. Суб'єктами відповідальності мають бути: перекладач, експерт, спеціаліст, захисник, цивільний позивач, третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт (які також зобов'язані з'являтися за викликом відповідно до їх процесуального статусу); представник, законний представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, понятий (щодо яких також слід закріпити обов'язок прибувати на виклик), присяжний (який зобов'язаний не відлучатися із зали судового засідання під час судового розгляду);

- визначення нових складів кримінальних процесуальних правопорушень як підстави накладення грошового стягнення. Грошове стягнення слід також застосовувати у разі: безпідставної відмови у наданні витребуваних речей, документів, відомостей, які можуть бути доказами у кримінальному провадженні; невиконання ухвали слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження; умисного знищення чи пошкодження речового доказу чи документа; недотримання узгодженого строку підготовки висновку експерта; зловживання правом на відвід; порушення порядку в залі судового засідання чи невиконання розпоряджень головуєчого;

- закріплення переліку кримінальних процесуальних правопорушень, які є підставами накладення грошового стягнення, у окремій нормі КПК України.

Процесуальна форма накладення грошового стягнення є спрощеною у порівнянні з процесуальною формою застосування більшості заходів забезпечення кримінального провадження, а тому потребує вдосконалення в частині: розширення повноважень слідчого та прокурора (щодо їх обов'язкової участі під час розгляду клопотання та щодо необхідності погодження прокурором клопотання слідчого), слідчого судді, суду (щодо повернення клопотання для усунення недоліків та розширення можливостей дослідження підстав накладення грошового стягнення), особи, стосовно якої розглядається клопотання (щодо отримання копій клопотання та матеріалів, якими слідчий, прокурор обґрунтовує свої доводи, та щодо можливості апеляційного

оскарження прийнятого рішення); закріплення додаткових вимог до змісту ухвали про накладення грошового стягнення; визначення способу, порядку, строків виконання та наслідків невиконання рішення про накладення грошового стягнення.

Для вирішення проблем накладення грошового стягнення та вдосконалення цього процесуального інституту сформульовано пропозиції про внесення змін та доповнень до пунктів 16, 25 ч. 1 ст. 3, статей 40, 44, 58, 63, 66, 69, 70, 72, 93, 100, 132, 138, 139, 144, 145, 146, 146¹, 179, 242, 309, 323, 325, 326, 327, 386, 493, 508 КПК України.

8. Процесуальні витрати у кримінальному провадженні відрізняються за підставами та метою застосування. Слід розрізняти витрати як захід кримінально-процесуальної відповідальності (обумовлені невиконанням кримінальних процесуальних обов'язків) та витрати як компенсаційний захід (обумовлені здійсненням кримінального провадження у цілому та визначаються при ухваленні обвинувального вироку).

Наслідки неприбуття на виклик суду потребують уніфікації, що вимагає вдосконалення процесуальної форми відшкодування витрат в частині: розширення переліку учасників кримінального провадження, на яких має покладатися обов'язок відшкодування витрат, обумовлених їх неявкою до суду; визначення можливості одночасного накладення як грошового стягнення, так і відшкодування витрат, зумовлених відкладанням судового засідання. Ці заходи кримінально-процесуальної відповідальності слід розглядати як основний та додатковий, де грошове стягнення (основний) накладається в будь-якому разі неприбуття на виклик, а відшкодування витрат (додатковий) – якщо неприбуття до суду зумовило додаткові витрати пов'язані з відкладанням судового засідання.

9. Гарантіями виконання обов'язків, покладених на підозрюваного, обвинуваченого при обранні запобіжного заходу, є: загроза накладення грошового стягнення (як на підозрюваного, обвинуваченого, так і на поручителів), зміна запобіжного заходу на більш суворий, звернення застави в доход держави.

У разі невиконання підозрюваним, обвинуваченим обов'язків, покладених на нього під час обрання неізоляційного запобіжного заходу, основним заходом кримінально-процесуальної відповідальності має бути зміна запобіжного заходу на більш суворий (підтримує 49 % опитаних співробітників органів досудового розслідування). Це положення слід закріпити як загальне правило застосування запобіжних заходів. З цією метою сформульовано пропозиції про внесення змін та доповнень до статей 179, 182, 194, 196, 323 КПК України.

10. Попередження про застосування заходів відповідальності та видалення особи з зали судового засідання є заходами кримінально-процесуальної відповідальності немайнового характеру, що застосовуються до осіб, які не виконали розпорядження головуєчого чи іншим чином порушили порядок судового засідання. Попередження застерігає від повторення порушень порядку в судовому засіданні під загрозою застосування більш суворих заходів відповідальності. Видалення характеризується зупиненням здійснення права особи на участь у судовому засіданні та позбавленням можливості особисто

виконувати процесуальні дії для захисту чи відстоювання своїх прав та законних інтересів. В такому разі особи, які мають власний інтерес у вирішенні справи в суді, реалізують право на захист чи відстоювання законних інтересів через захисників чи представників.

Заходи кримінально-процесуальної відповідальності, які слід застосовувати до порушників порядку судового засідання, мають таку ієрархію: попередження (при порушенні вперше), грошове стягнення чи видалення (при повторному порушенні), затримання (в разі невиконання рішення суду про видалення з зали засідання). Заходи до порушників порядку судового засідання мають застосовуватися не лише під час судових інстанцій, а й під час досудового розслідування при розгляді слідчим суддею відповідних клопотань.

Фактичними підставами застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності до порушників порядку судового засідання є: порушення процесуального порядку здійснення судочинства, порушення громадського порядку у приміщенні суду, невиконання розпоряджень головування.

Повторність як умова застосування видалення з зали судового засідання має місце у разі, якщо: видаленню передувало попередження, яке зафіксоване в журналі судового засідання; діяння повторюються протягом одного судового засідання чи протягом усього судового розгляду в певній інстанції; видаленню передувало вчинення тих самих дій чи інших форм порушень порядку судового засідання.

Кримінальна процесуальна форма застосування видалення із зали судового засідання як заходу кримінально-процесуальної відповідальності потребує вдосконалення в частині: визначення осіб, яких не можна видаляти із зали судового засідання взагалі, або видаляти без їх заміни; забезпечення обвинуваченому, якого видалено на весь період судового розгляду, можливості реалізації права на останнє слово; закріплення процедури оскарження рішення про видалення.

Розділ 2 КПК України слід доповнити главою 17¹ «Заходи до порушників порядку судового засідання» (підтримує 64 % респондентів), де закріпити ст. 175¹ «Заходи відповідальності порушників порядку судового засідання» та ст. 175² «Видалення порушників порядку з зали судового засідання», зміст яких запропоновано.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

Білокінь Р.М. Кримінально-процесуальна відповідальність: монографія. К.: Видавничий центр «Кафедра», 2017. 430 с.

Рецензія:

Чаплинський К.О. Рецензія на монографічне дослідження «Кримінально-процесуальна відповідальність», що підготував Білокінь Руслан Михайлович. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Збірник наукових праць. 2017. № 3 (87). С. 247–248.

Наукові статті у фахових виданнях України:

1. Білокінь Р.М. Соціальна відповідальність і її вплив на розуміння сутності кримінальної процесуальної відповідальності. *Право і суспільство*. Дніпропетровськ, 2015. № 5–2 (ч. 3). С. 211–215.
2. Білокінь Р.М. Кримінальна процесуальна відповідальність: дискусії та концепції. *Вісник Запорізького Національного університету*. Юридичні науки. Запоріжжя, 2015. № 3. С. 151–157.
3. Білокінь Р.М. Щодо дискусій про кримінальну процесуальну відповідальність. *Юридична наука*. Київ, 2015. № 6. С. 131–137.
4. Білокінь Р.М. Кримінальна процесуальна відповідальність в системі юридичної відповідальності. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. Херсон, 2015. Випуск 4. Том 3. С. 85–88.
5. Білокінь Р.М. Кримінальна процесуальна відповідальність: поняття та характеристика. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. Херсон, 2015. Випуск 6. Том. 3. С. 79–82.
6. Білокінь Р.М. Види кримінальної процесуальної відповідальності. *Юридична наука*. Київ, 2015. № 9 (51). С. 144–150.
7. Білокінь Р.М. Юридична підстава кримінальної процесуальної відповідальності. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. Херсон, 2016. Випуск 3. Том 2. С. 92–95.
8. Білокінь Р.М. Підстави застосування грошового стягнення у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. Дніпропетровськ, 2016. № 4 (ч. 2). С. 189–194.
9. Білокінь Р.М. Особливості кримінальної процесуальної відповідальності різних суб'єктів кримінального провадження. *Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. Ірпінь, 2016. Випуск 1 (3). С. 17–22.
10. Білокінь Р.М. Кримінальне процесуальне правопорушення як фактична підстава кримінальної процесуальної відповідальності. *Прикарпатський юридичний вісник*. Івано-Франківськ, 2016. Випуск 2 (11). С. 82–86.
11. Білокінь Р.М. Відшкодування процесуальних витрат як захід кримінальної процесуальної відповідальності. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2016. № 10. С. 150–155.
12. Білокінь Р.М. Підстави та умови застосування видалення з зали судового засідання як заходу кримінальної процесуальної відповідальності. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2016. № 4. С. 302–306.
13. Білокінь Р.М. Проблемні питання застосування видалення із зали суду порушників порядку судового засідання. *Прикарпатський юридичний вісник*. Івано-Франківськ, 2016. Випуск 5 (14). С. 105–109.
14. Білокінь Р.М. Умови та порядок накладення грошового стягнення у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. Одеса, 2016. Випуск 21. С. 122–125.
15. Білокінь Р.М. Відповідальність за порушення порядку у залі судового засідання. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2017. № 1. С. 214–218.

16. Білокінь Р.М. Окремі аспекти правового регулювання накладення грошового стягнення у кримінальному процесі. *Право і суспільство*. Дніпро, 2017. № 1 (ч. 2). С. 238–242.

17. Білокінь Р.М. Перспективи розвитку правового регулювання накладення грошового стягнення у кримінальному процесі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». Ужгород, 2017. Випуск 42. С. 217–220.

18. Білокінь Р.М. Відповідальність за невиконання законних вимог та процесуальних рішень осіб, які здійснюють кримінальне провадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». Ужгород, 2017. Випуск 43. Том 2. С. 149–153.

Наукові статті у зарубіжних наукових виданнях:

1. Білокінь Р.М. Кримінальна процесуальна відповідальність як вид юридичної відповідальності. *Національний юридический журнал: теория и практика* (Jumalul juridic national: teorie si practica). Молдова. Кишинёв, 2015. № 4/2 (14). С. 116–119.

2. Білокінь Р.М. Співвідношення кримінальної процесуальної відповідальності й кримінального процесуального примусу. *Національний юридический журнал: теория и практика* (Jumalul juridic national: teorie si practica). Молдова. Кишинёв, 2015. № 6 (16). С. 216–218.

3. Белоконь Р.М. Генезис уголовной процессуальной ответственности. *LEGEA SI VIATA*. Молдова. Кишинёв, 2016. № 2/2. С. 11–14.

4. Білокінь Р.М. Зміна запобіжного заходу на більш суворий. *Visegrad Journal on Human Rights*. Словачка республіка. Братислава, 2016. № 3. С. 21–26.

5. Белоконь Р.М. Отдельные проблемы обеспечения порядка во время судебного заседания. *LEGEA SI VIATA*. Молдова. Кишинёв, 2017. № 2/2. С. 7–11.

Тези доповідей на конференціях:

1. Білокінь Р.М. Процесуальна відповідальність учасників кримінального провадження // *Актуальні проблеми досудового розслідування: зб. тез доповідей IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 1 лип. 2015 р.)*. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 70–72.

2. Білокінь Р.М. Наукові концепції щодо розуміння сутності кримінальної процесуальної відповідальності // *Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 6–7 листоп. 2015 р.). Х.: Східно-українська наукова юридична організація, 2015. С. 104–105.

3. Білокінь Р.М. Відповідальність захисника за порушення норм кримінального процесуального законодавства // *Адвокатура: минуле та сучасність*: матеріали V Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 14 листоп. 2015 р.). [уклад.: І.В. Гловюк, О.В. Малахова, Л.Ю. Чекмарьова; відп. за вип. М.М. Стоянов]. Одеса: Юридична література, 2015. С. 307–308.

4. Білокінь Р.М. Примус та відповідальність у кримінальному процесі // *Правові системи суспільства: сучасні проблеми та перспективи розвитку*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 20–21 листоп. 2015 р.). Львів:

Західноукраїнська організація «Центр правових ініціатив», 2015. С. 37–38.

5. Білокінь Р.М. Відповідальність за порушення норм кримінального процесуального законодавства // *Актуальні проблеми судового права: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Івана Єгоровича Марочкіна* (м. Харків, 30 жовт. 2015 р.). Х.: Право, 2015. С. 41–43.

6. Білокінь Р.М. Розвиток наукових поглядів щодо кримінальної процесуальної відповідальності // *Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Запоріжжя, 25–26 верес. 2015 р.). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2015. С. 86–89.

7. Білокінь Р.М. Наслідки неприбуття на виклик для проведення слідчих (розшукових) дій // *Застосування положень КПК України: проблеми та шляхи їх вирішення: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (до 3-ї річниці КПК України)* (м. Ірпінь, 20 листоп. 2015 р.). Ірпінь: Видавництво Національного університету ДПС, 2015. С.31–33.

8. Білокінь Р.М. Суб'єкти кримінальної процесуальної відповідальності // *Актуальні проблеми досудового розслідування: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Кривий Ріг, 23 жовт. 2015 р.). [Ред. кол.: О.О. Волобуєва, О.В. Одерій, В.П. Горбачов та ін.]. Кривий Ріг: Центр оперативного друку «Геліос», 2016. С. 32–34.

9. Білокінь Р.М. Підстави застосування заходів кримінальної процесуальної відповідальності // *Наукове забезпечення досудового розслідування: проблеми теорії та практики: зб. тез доповідей V Всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 8 лип. 2016 р.). К.: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 46–47.

10. Білокінь Р.М. Прийняття рішення про видалення осіб із зали судового засідання та порядок його виконання // *Актуальні проблеми реформування системи законодавства України: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Запоріжжя, 27–28 січ. 2017 р.). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2017. С. 94–97.

11. Білокінь Р.М. Гарантії виконання обов'язків, покладених судом на підозрюваного при обранні запобіжного заходу // *Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 20–21 січ. 2017 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2017. С. 94–96.

12. Білокінь Р.М. Процесуальний порядок прийняття рішення про накладення грошового стягнення під час кримінального провадження // *Роль права та закону в громадянському суспільстві: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 10-11 лют. 2017 р.). К.: Центр правових наукових досліджень, 2017. С. 80–84.

13. Білокінь Р.М. Відшкодування процесуальних витрат, спричинених невиконанням кримінальних процесуальних обов'язків // *Вітчизняна юридична наука в умовах сучасності: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 17–18 берез. 2017 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2017. С. 90–92.

14. Білокінь Р.М. Співвідношення грошового стягнення як виду кримінальної процесуальної відповідальності та штрафу як виду кримінальної чи

адміністративної відповідальності // *Законність і правопорядок у сучасному суспільстві*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10–11 берез. 2017 р.). К.: Науково-дослідний інститут публічного права, 2017. С. 101–105.

15. Білокінь Р.М. Відповідальність за невиконання ухвали слідчого судді // *Актуальні питання розвитку та взаємодії публічного та приватного права*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 17–18 берез. 2017 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правових ініціатив», 2017. С. 28–31.

16. Білокінь Р.М. Відшкодування процесуальних витрат, зумовлених неприбуттям до суду // *Juridică științifică în condițiile de integrare Europeană Ucraina și Moldova: repere moderne de dezvoltare juridică, conferința internațională științifico-practică* (Chișinău, Republica Moldova 24–25 martie 2017). Chișinău: S. n., 2017. P. 259–261.

17. Білокінь Р.М. Порядок виконання рішення про накладення грошового стягнення під час кримінального провадження // *Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 24–25 берез. 2017 р.). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2017. С. 111–114.

АНОТАЦІЯ

Білокінь Р.М. Кримінально-процесуальна відповідальність: наукові та правові основи. – *Рукопис*.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2018.

У дисертації здійснено комплексний аналіз наукових і правових положень кримінально-процесуальної відповідальності, розроблено та обґрунтовано концептуальний підхід до розуміння її сутності.

Досліджена генеза законодавства щодо регламентації кримінально-процесуальної відповідальності. Розкрито теоретичні підходи до розуміння суті кримінально-процесуальної відповідальності та сформульовано її визначення.

З'ясовано співвідношення заходів примусу, санкцій та відповідальності у кримінальному провадженні. Визначено місце кримінально-процесуальної відповідальності в системі юридичної відповідальності та розроблено її класифікацію на підставі різних критеріїв.

Розкрито юридичні, фактичні та процесуальні підстави застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності. Доведено, що відповідальність за кримінальне процесуальне правопорушення, яке не є суспільно небезпечним, а характеризується ознакою суспільної шкідливості, має визначатися в КПК України. Виділено стадії застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності.

Здійснено аналіз процесуальної форми застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності майнового характеру та визначена необхідність розширення кола підстав накладення грошового стягнення.

Охарактеризовано заходи кримінально-процесуальної відповідальності немайнового характеру. З'ясовано систему гарантій виконання обов'язків обраного запобіжного заходу. Визначено систему та ієрархію заходів кримінально-процесуальної відповідальності, які застосовуються до порушників порядку судового засідання.

Ключові слова: кримінально-процесуальна відповідальність, процесуальний примус, санкція, суб'єкти відповідальності, кримінальне процесуальне правопорушення, зловживання процесуальними правами, грошове стягнення, відшкодування процесуальних витрат, зміна запобіжного заходу на більш суворий, видалення з зали судового засідання.

АННОТАЦИЯ

Белоконь Р.М. Уголовно-процессуальная ответственность: научные и правовые основы. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.09 – уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность. – Национальная академия внутренних дел, Киев, 2018.

В диссертации осуществлен комплексный анализ научных и правовых положений уголовно-процессуальной ответственности, разработан и обоснован концептуальный подход к пониманию ее сущности.

Исследован генезис взглядов ученых и законодательства относительно регламентации уголовно-процессуальной ответственности, выделены этапы развития этого вопроса, как в науке, так и в законодательстве.

Определены и проанализированы теоретические подходы к пониманию сущности уголовно-процессуальной ответственности. Доказано, что уголовно-процессуальную ответственность следует рассматривать как следствие совершенного противоправного деяния. Сформулировано усовершенствованное понятие уголовно-процессуальной ответственности, под которым следует понимать вид юридической ответственности, что заключается в применении к участнику уголовного судопроизводства, который совершил уголовно-процессуальное правонарушение или злоупотребление процессуальными правами, санкции уголовно-процессуальной нормы, предусматривающей возложение на лицо новых или дополнительных обязанностей, и обеспечивается процессуальным принуждением в установленном уголовно-процессуальным законом порядке.

Определено соотношение мер принуждения, санкции и ответственности в уголовном процессе. Обосновано, что меры уголовно-процессуальной ответственности регулируются как штрафными, так и восстановительными санкциями. Предложено выделять два вида уголовно-процессуальной ответственности: штрафную (карательную) и восстановительную (компенсационную).

Обосновано, что субъектами уголовно-процессуальной ответственности могут быть как лица, которые берут участие в уголовном производстве, так и

должностные лица, которые его осуществляют. Определены особенности уголовно-процессуальной ответственности должностных лиц, осуществляющих уголовное производство.

Определено место уголовно-процессуальной ответственности в системе юридической ответственности и разработана ее классификация на основании различных критериев (процессуальный статус субъекта, стадии уголовного производства, функции ответственности, фактические основания применения, характеристика мер принудительного характера, процессуальная форма применения).

Раскрыты юридические, фактические и процессуальные основания применения мер уголовно-процессуальной ответственности. Установлено, что диспозиция нормы, регламентирующей уголовно-процессуальную ответственность, должна быть обязательственного характера (норма-правило или норма-принцип), а составы уголовно-процессуальных правонарушений могут быть как конкретизированными, так и обобщёнными.

Определено, что фактическими основаниями уголовно-процессуальной ответственности являются уголовно-процессуальное правонарушение и злоупотребление процессуальными правами. Доказано, что ответственность за уголовно-процессуальные правонарушения, которые не являются общественно опасными, но есть общественно вредными, следует закрепить в Уголовно-процессуальном кодексе Украины. Обосновано предложение о законодательном регулировании запрета злоупотребления уголовно-процессуальными правами на уровне принципа уголовного производства. Выделены стадии применения мер уголовно-процессуальной ответственности.

Осуществлен анализ процессуальной формы применения мер уголовно-процессуальной ответственности имущественного характера. Определена необходимость расширения оснований наложения денежного взыскания путем определения новых составов уголовно-процессуальных правонарушений, перечень которых следует закрепить в отдельной норме Уголовно-процессуального кодекса Украины. Установлено, что процессуальная форма регулирования наложения денежного взыскания нуждается в совершенствовании.

Охарактеризовано возмещение процессуальных издержек как мера уголовно-процессуальной ответственности, обоснована целесообразность унификации последствий неявки на вызов.

Рассмотрены меры уголовно-процессуальной ответственности неимущественного характера. Определена система гарантий выполнения обязанностей избранной меры пресечения (угроза наложения денежного взыскания, изменение меры пресечения на более строгую, обращение залога в доход государства).

Осуществлен анализ фактических оснований применения мер уголовно-процессуальной ответственности к нарушителям порядка судебного заседания. Определена система и иерархия мер уголовно-процессуальной ответственности, которые следует применять к нарушителям порядка судебного заседания: предупреждение (при первом нарушении), денежное взыскание или удаление

(при повторном нарушении), задержание (в случае невыполнения решения суда об удалении). Охарактеризована повторность как условие применения удаления из зала судебного заседания.

Ключевые слова: уголовно-процессуальная ответственность, процессуальное принуждение, санкция, субъекты ответственности, уголовно-процессуальное правонарушение, злоупотребление процессуальными правами, денежное взыскание, возмещение процессуальных издержек, изменение меры пресечения на более строгую, удаление из зала судебного заседания.

SUMMARY

R.M. Bilokin. Criminal Procedure Responsibility: Scientific and Legal Principles. – Manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Law majoring in 12.00.09 – Criminal Procedure and Criminalistics; Forensics; Operational Search. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2018.

The thesis presented a comprehensive analysis of the scientific and legal provisions of the criminal procedural responsibility, developed and substantiated a conceptual approach to the understanding of its essence.

The genesis of legislation to regulate the criminal procedural responsibility was studied. The theoretical approaches to the understanding of criminal procedural responsibility were explained and its definition was formulated.

The correlation between coercive measures, sanctions and responsibility in criminal proceedings was clarified. The place of the criminal procedure responsibility in the system of legal responsibility was determined and its classification was developed based on various criteria.

The legal, factual and procedural grounds for application of criminal procedure responsibility were explained. It is proved that the responsibility for criminal procedure violation, which is not socially dangerous, but features the signs public hazard, should be defined in the Criminal Procedure Code of Ukraine. The stages of applying the criminal procedural responsibility were described.

The analysis of the procedural form of applying the criminal procedural responsibility of property nature was performed and the need for expansion of the grounds for imposing the monetary penalties was determined.

The measures of criminal procedure responsibility of non-property nature were characterized. The system of safeguards of performing the chosen preventive measure duties was clarified. The system and hierarchy of the criminal procedure responsibility measures for the trial order violators were defined.

Keywords: criminal procedure responsibility, procedural coercion, sanction, liable parties, criminal procedure offense, abuse of procedural rights, monetary penalty, reimbursement of procedural costs, replacement of the preventive measure with a more severe one, expulsion from the courtroom.